

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	26
'Aho	Mōnite, 29 'Okatopa 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 26/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Monite 29 ‘Okatopa, 2018
Taimi : 10.00am.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Komiti Tu’uma’u ki he Lao Fika 2/2018 (fekau’aki: Lao Fakaangaanga ki he Fakama’opo’opo ‘o e Ngaahi Lao 2018 – fika 22/2018 & Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Fakalelei ‘o e Lao 2018 – fika 23/2018)
Fika 05	:	Fakamatala Fakata’u ‘a e Polisi Tonga 2016/2017
Fika 06	:	LIPOOTI ‘A’AHI KI HE VAHENGA FILI 2018
		6.1 Niua 17 6.2 Tongatapu 10
Fika 07	:	Lipooti ‘Atita Makehe (fekau’aki mo e Tohi Tangi fika 1/2018)
Fika 08	:	KOMITI KAKATO
		8.1 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Vava’u 14
Fika 09	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 10	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
‘Asenita e Fale.....	8
Līpooti Fika 2/2018 e Kōmiti Lao	8
Fokotu’u ke tali tohi mei he Kōmiti Lao.....	9
Fokotu’u Kōmiti Lao ke fakapaasi Lao fika 22/2018	9
Ngaahi fakatonutonu e Kōmiti Lao ki he Lao fika 23/2018	9
Fokotu’u ke hoko ‘Ateni Seniale ko e memipa tu’uma’u Kōmiti Lao.....	10
Fokotu’u tukuhifo Lipooti fika 2/2018 Kōmiti Lao ki he Kōmiti Kakato	10
Fokotu’u ke toki ui pē ‘Ateni Seniale ‘o ka fiema’u.....	11
Poupou ki he mahu’inga fatongia ‘Ateni Seniale ke fakavave ngāue Kōmiti Lao	11
Tokanga ke fai ‘e he Kōmiti Lao honau fatongia.....	11
Tui ke vave ngāue ‘a e Fale Alea	12
Fokotu’u ke tali fokotu’u mei he Kōmiti Lao fekau’aki mo e ‘Ateni Seniale	12
Lao Fakaangaanga Fika 22/2018.....	14
Fokotu’u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 22/2018 ki he Kōmiti Kakato	14
Fokotu’u tukuhifo Lao fika 23/2018.....	14
Fiema’u fakama’ala’ala pē ‘e paloti’i ke mēmipa tu’uma’u ‘Ateni Seniale he Kōmiti Lao.....	15
Tokanga ki he fakahū mai taha mei tu’a ke mēmipa he Kōmiti Fale Alea.....	15
Fakamatala Fakata’u ‘a e Polisi Tonga ta’u 2016/2017	15
Kole tukuhifo Fakamatala Fakata’u Potungāue Polisi 2016/2017.....	16
Fakama’ala’ala he Fakamatala Fakata’u Potungāue Polisi 2016/2017.....	16
Kole fakafoki Fakamatala Fakata’u Polisi fakalelei’i pea toki fakafoki mai.....	17
Lipooti ‘a’ahi Fale Alea Niua 17.....	20
Ola ‘a’ahi Fale Alea Tongatapu 10	22
Vahevahe \$ tokoni mei he Fale Alea	22
Lipooti ‘o e ngaahi ngāue lava	23
Ngaahi fiema’u vivili ‘a e ngaahi kolo.....	24
Ngaahi fiema’u kāinga Kolonga	25

Ngaahi fiema'u 'a Manuka.....	25
Fiema'u vivili 'a Navutoka	26
Fiema'u vivili Talafo'ou	26
Fiema'u vivili 'a Makaunga	27
Ngaahi fiema'u 'a Hoi.....	28
Fiema'u 'a Talasiu.....	28
Ngaahi fiema'u 'a Lapaha.....	28
Fiema'u 'a e kāinga 'Eueiki	29
Lao Faito'o Konatapu mo e ngaahi tautea	30
Tokanga 'ikai ke napangapanga malie vahe \$ tokoni vāhenga fili	31
Tokanga ki he fiema'u palau mei 'Eueiki	31
Tali ki he founa ne tufa'aki \$ tokoni hili afā.....	32
Tali ki he tufa tangike ma'a e vāhenga	33
Tali ki he kole palau 'Eueiki	33
Pālōti'i 'o tali Lipooti 'a'ahi Fale Alea Tongatapu 10.....	36
Lipooti 'Atita makehe fekau'aki pea mo e Tohi Tangi fika 1/2018.....	36
Kole tukuhifo Lipooti makehe 'Atita ki he Tohi Tangi fika 1/2018.....	38
Fakaloloma fiu tali Pule'anga ke lau 'enau tali fekau'aki mo e tohi tangi.....	38
Fakama'ala'ala he ngāue Kōmiti ki he tali 'a e Pule'anga ki he tohi tangi.....	40
Kei fakaongoongo Kōmiti ki ha tali 'a e Pule'anga ki he me'a ke to'o he'enau tali	40
Tali Palēmia ki he 'uhinga kei fakaongoongo Kōmiti ki he'enau tali	41
Taukave Palēmia 'osi lipooti mai Ha'amoā ola ngāue fakahoko ai Pīveni.....	42
Pule tu'utu'uni ngāue Fale Alea he fakahoko fatongia 'oku fai	42
Taukave Palēmia 'i ai e fakamoveuveu ha mai he Fale Alea.....	43
Ongo'i Pule'anga mamafa ange ngāue ki he'enau tali he ngāue ki he tohi tangi	43
Tui 'e pule pe pālōti he faitu'utu'uni Fale ki he Lipooti e Kōmiti.....	44
Taukave 'ikai tonu alea'i ngāue Kōmiti he Fale Alea he 'oku te'eki ke nau aofangatuku ai ...	45
Tokanga ki he 'ikai ma'u e fakamaau totonu he ngāue fai he Kōmiti ki he tohi tali Pule'anga	45
Fakatonutonu ke toki fakahoko e tali ki he Kōmiti kae 'ikai ko Fale Alea.....	46
Taukave Kōmiti 'ikai ha fa'ahinga loto fai'aki 'enau ngāue ki he tohi tali Pule'anga	46
Fakamahino founa ngāue e Kōmiti ne fai ki he tohi tangi	46
Tokanga ki he ngaahi makatu'unga 'e 3 fai'aki hono sivi tohi tali Pule'anga.....	47
Tokanga ki he tali hangatonu hā he tohi tali Pule'anga	48

Kole ki he Sea Fale Alea faitu'utu'uni ki he hoha'a e Pule'anga fekau'aki mo e ngāue Komiti	48
Kole ke tatau founa ngāue ki he sivi'i tohi tangi mo e founa ki he tohi tali Pule'anga	49
Tokanga ki he anga ta'efaka'apa'apa ki he Kōmiti.....	49
Tu'utu'uni Sea 'ikai tui filifilimanako founa ngāue Kōmiti ki he tohi tali Pule'anga	49
Tapou ki he Pule'anga ke faka'apa'apa'i 'enau fakafofonga he Kōmiti.....	50
Kole 'Eiki Sea ke fengae'aki Pule'anga mo e Kōmiti ke fakakakato ngāue.....	50
Toloi 'asenita ke lau Lipooti makehe 'a e 'Atita kae maau e ngāue ki ai Kōmiti.....	50
Tokanga ki he ngaahi ongoongo fekau'aki mo e Tokoni Sea Fale Alea.....	51
Tokanga 'e lōloa e Fale he feme'a'aki fekau'aki mo e Tokoni Sea.....	53
Tokanga ki he fakaongoongo kovi'i ongoongo Kakalu e Minisita Pa'anga	54
Kole ke fakahoko mai 'Atita Seniale ko hai na'a ne 'ave koloa Pule'anga hā lipooti 'atita.....	56
Tokanga ne te'eki fakafoki 6000 Minisita Pa'anga hili 'atita mei Nu'usila	57
Tokanga ki he tu'unga fakamo'uilelei kakai he 'ikai fa'o koloa 'aisi he koniteina 'aisi	58
Ta'efakapotopoto hiki totongi feleti me'alele he vaka tahi.....	58
Kole ke fakangaloku tu'utu'uni ke kau vaka muli uta koloa ki tokelau	59
Kole ke tokoni'i Pule'anga 'ave fiema'u lolo fakavavevave ki Ha'apai	60
Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e ngaahi palopalema he uta koloa ki Tokelau.....	61
Poupou ke tokoni Pule'anga 'ave fakavavevave lolo ki Ha'apai.....	62
Poupou ke fakangalokuloku tu'utu'uni ki he 'ave koloa uta ki Tokelau he vaka muli.....	63
Kole ke mahino ki he vaka Pule'anga fiema'u 'a e kakai.....	64
Faka'ikai'i 'oku 'i ai tukuhau fo'ou tānaki he folau vakapuna	65
Fakatonotonu 'oku fakalao pe pea 'ikai mole koloa Pule'anga	65
Kelesi.....	65
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	66

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 29 ‘Okatopa 2018

Taimi: 1005-1010 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, Lord Fakafanua.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumalie Hou’eiki kole atu ki he Fakafofonga 12 ke fai mai ‘etau lotu

Mo’ale Finau: Mālō Sea

Lotu

(Na’e tataki ‘a e lotu kamata ‘e he Fakafofonga Ha’apai 12 Mo’ale Finau)

<002>

Taimi: 1010-1015

(Kei lele pe ‘a e lotu)

<000>

Taimi 1015-1020

(Hoko atu ‘a e Lotu ki he pongipongi ni)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki ‘o e Kāpineti, mo e Hou’eiki Faklāfofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio, kae’uma’āā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘a e Falé ki he pongipongi ni, Mōnite 29 ‘Okatopa 2018.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Fale)

<005>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea, ka u to e fakaongo ange mu’a. ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Nuku, Vātau Mefi Hui. Sea ko e ngata’anga ē ‘o e taliui ‘o e Falé ki he pongipongi ni.

Poaki

Ko e 'Eiki Minisitā Mo'ui & Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku poaki folau, pea kei hoko atu 'a e poaki tengetange 'a 'Eiki Nōpele Fusitu'a. 'Oku poaki me'a tōmui mai 'a Sāmiu Kuita Vaipulu. Ko e toenga 'o e Hou'eiki 'oku 'ikai ke tali honau uí, ko e tuí, 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga tapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tongá, Tama Tuí Tupou VI. Tapu atu ki he Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu atu ki he Fale 'o Ha'a Mohefo. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, tapu pea mo e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni, 'uluaki pē 'oku ou fie fakamālō atu ki he ngaahi Kōmiti lolotonga 'a e uike 'e 2 ko eni kuo hilí, na'e lava fakakakato 'a e ngāue lahi 'e he Kōmiti Laó, pehē foki ki he Kōmiti kehe 'oku fai pē 'enau 'otu fakataha. Pehē foki 'a e lava lelei 'a e pou pou 'a e Fale Aleá ki he tau 'a e Mate Ma'a Tongá, pea mo e *Kangaroo*. Na'e lava foki 'o fakakakato pea mo e ngaahi fakataha makehe, pea 'oku ou fakamālō atu ki he Pule'angá, koe'uhi ko e ngaahi ngāue mo e teuteu kotoa pē na'e lava fakakakato ki he 'a'ahi ko ia 'a e Tiuké mei Pilitānia. Hou'eiki, 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a kehe ki he pongipongi ni, ko 'etau 'asenitá pē ena 'oku 'osi tufa atu ke mou me'a ki ai. 'E toki 'oatu ho'omou taimi makehe ki he 'ū me'a makehé. 'Oku mahu'inga 'aupito ke tau foki mai ki he 'etau 'asenita...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea: Koe'uhī pē ko e ngāue 'oku teu ki he Fale ni 'oku ki'i lahi. 'Eiki Minisitā Pa'anga kātaki pē ko u fiema'u ke tau hangatonu pē ki he līpooti ko eni e Kōmiti Lao te u toki tuku atu ho faingamālie ki mu'a pē pea tau mālōlō ki he ho'atā.

'Asenita e Fale

Hou'eiki ko e 'uluaki 'etau 'asenita ko e Līpooti Tu'uma'u ki he Lao Fika 2, 2018. Fekau'aki eni pea mo e Lao Fakaangaanga Fika 22, 2018 mo e Lao Fakaangaanga Fika 23 'o e 2018 na'e 'osi tufa atu e līpooti ko eni mei he Kōmiti Lao 'i he 'aho Falaite ke mou me'a ki ai. Ko e lao 'e ua ko eni na'e 'osi lau 'uluaki pea tali 'e he Fale ni pea tuku hifo ki he Kōmiti Lao ke fai ha'anau me'a ki ai ko eni kuo fakafoki mai mei he Kōmiti Lao mo 'enau ngaahi fokotu'u. Ko e Fakafofonga Fika 15 'oku Sea he kōmiti ko 'eni. Ka 'oku poaki tōmui mai te u kole pē ki he Kalake ke ne lau e tohi pea tau toki hoko atu.

Līpooti Fika 2/2018 e Kōmiti Lao

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Fale kae 'atā ke fakahoko 'a hono lau 'o e Līpooti Fika 2, 2018, Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao.

'Eiki Sea

Fale Alea 'o Tonga

Kaveinga: Līpooti Fika 2 'o e 2018

Ko u fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Līpooti Fika 2 'o e 2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'a e Fale Alea.

'Oku 'i he Līpooti ko 'eni 'a e ola 'o e ngāue 'a e kōmiti fekau'aki mo e ongo Lao Fakaangaanga 'e ua. Lao Fika 22/2018, Lao Fakaangaanga ki he Fakamā'opo'opo 'o e Ngaahi Lao 2018 mo e Lao Fakaangaanga Fika 23/2018 ko e Lao Fakaangaanga, Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ki he Fakalelei 'o e Lao 2018. 'A ia na'e tuku hifo mei he Fale Alea ki he kōmiti ni 'i he 'aho 8 'o 'Okatopa 2018.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Sāmiu Kuita Vaipulu
(Sea Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao)
'Aho 22 'o 'Okatopa 2018

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Kalake. Hou'eiki Mēmipa ko ē mei he Kōmiti Lao ko u tuku atu e faingamālie kapau 'oku 'i ai ha taha 'ia moutolu 'oku mou fie fakahū mai 'a e līpooti. 'Ikai?

Fokotu'u ke tali tohi mei he Kōmiti Lao

Lord Tu'ilakepa: Sea tapu pē mo e Feitu'u na. Fokotu'u atu ke tau tali 'e tautolu e tohi mei he kōmiti.

Fokotu'u Kōmiti Lao ke fakapaasi Lao fika 22/2018

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki, sai pē ko e 'uhinga ko u to e Mēmipa pē 'i he Kōmiti Lao ke u fakahū atu e līpooti. Hou'eiki mou me'a hifo ki he peesi fika tolu ko e konga eni talateu ko e Līpooti ko eni 'oku fakahū mai ia pea mo e fakalahi 'e tolu 'a ia ko e Lao Fika 22/2018. Fokotu'u mai he kōmiti ke paasi.

Ngaahi fakatonutonu e Kōmiti Lao ki he Lao fika 23/2018

Ko e Lao Fika 23, 2018 'oku konga 'e ua 'a ia na'e fai e vakai e kōmiti ki he lao ko eni pea 'i he felotoi pea mo e fengāue'aki pea mo e 'Ateni Seniale na'e tali he kōmiti ke fakahū mai e fakatonutonu mei he 'Ofisi ko ē 'Ateni Seniale ki he lao ko ia. 'A ia 'oku fakapipiki atu ia ko e Lao Fika 23 (a) 'o e 2018. Ko e fakatonutonu ko eni koe'uhī pē ko e tefito'i lao ko eni 'oku fekau'aki ia pea mo e kamata ko ē hono ngāue'aki e 'ū lao 'a ia 'oku 'i ai e 'ū lao 'e ni'ihī na'e 'ikai ke *declare* 'a e 'aho pau 'oku kamata ai e ngaahi lao ko ia. 'A ia na'e 'ikai ke lava 'o fakapapau'i pea 'oku hanga he lao ko eni 'o fakapapau'i 'oku fakamahino'i mai 'a e 'aho ko eni 'oku kamata ai e 'ū lao ko ia.

Ko e liliu na'e fakafoki mai mei he 'Ateni Seniale ki he Kōmiti Lao 'oku 'i ai e ngaahi lao mahalo 'e tolu na'e toki ma'u mai kimui ni 'oku lava pē 'o fakapapau'i e 'aho ko ē 'oku kamata ai 'a ia ko

e ‘ū lao ko ia ‘oku to’o ia mei he lao ko eni na’e ‘uluaki fakahū mai. Ko e fakatonutonu pē ia na’e ‘omai ko ē mei he ‘Ofisi ko ē ‘Ateni Seniale ‘a ia ko e Lao Fika 23 (a) ia ‘o e 2018. Ko e lao ko ia ‘a ē ko ē ‘oku fakatonutonu mai he ‘Ateni Seniale ko ia ‘oku fokotu’u mai ‘e he Kōmiti Lao ke paasi ‘i he Fale ni.

Ko e kongā ua ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

'Eiki Sea: Ko e fokotu’u mei he Kōmiti Laó ‘oku fekau’aki ia pea mo e Lao ko ē ‘Inivesi ‘i mulí ‘a ia ko e Lao Fika 21 ia e 2018. Ko e Lao ko ení ‘oku kei hoko atu pē ngāue ‘a e Kōmiti Laó toki fakahū mai ‘enau lipooti ki ai ‘i hano kakato e ngāue ki ai ‘a e Kōmiti.

Fokotu’u ke hoko ‘Ateni Seniale ko e memipa tu’uma’u Kōmiti Lao

Ko e fokotu’u ‘e taha mei he Kōmiti Laó ke hoko ‘a e ‘Ateni Senialé ko e Mēmipa tu’uma’u ‘o e Kōmiti Laó kae ‘ikai ke ‘i ai ha’ane totonu ke pāloti. ‘A ia ko e tu’unga ko ení ‘oku fakatatau pē ia ki he Kōmiti Pa’angá ‘oku fakakau mai ki ai e ‘Atita Senialé pea ‘oku ‘i he’ene lakanga ko e ‘Atita Senialé ‘oku Mēmipa he Kōmiti Pa’angá ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane totonu ke pāloti. Ko e fakakaukau ia mei he Kōmiti Laó pea ‘oku fokotu’u atu ki he Hou’eiki ke nau me’a ki ai, ‘oku ‘i he me’a ‘a e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Laó, ‘oku fakapotopoto ke fakakau mai e ‘Ateni Senialé. Ko e founga ngāue ‘oku fakahoko he taimi ní ‘oku toki *co-opt* mai pē ‘i hano fiema’u ka ‘e to e lelei ange fua fatongia e Kōmiti ko ení ‘o kapau ‘e hoko e ‘Ateni Senialé ko ha Mēmipa Tu’uma’u e Kōmiti.

‘I hono aofangatukú, ko e tali ‘a e Lipooti Fika 2/2018 ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Laó. Ko e ‘ū fokotu’u ena kuo ‘osi hā atu pē ‘i he tohi ko ena ‘oku tufa atú. Hou’eiki ko e lipooti ia mei he Kōmiti Laó. Fokotu’u atu. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

Fokotu’u tukuhifo Lipooti fika 2/2018 Kōmiti Lao ki he Kōmiti Kakato

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea mālō ho’o laumālie ki he pongipongi ni pea ‘oku ‘atu e fakatapu mo e faka’apa’apa ki he Fale Alea ‘o Tonga. Kae ‘atu pē mu’a e ki’i fakakaukau ko ení Sea ‘oku hangē ki he motu’a ni hangē pē ko e me’a mai ‘a e Feitu'u na fekau’aki pea mo e lipooti ‘a e Kōmiti Laó. ‘Oku hangē kia au ko e motu’a ni na’e, ko e ‘ū lao ko ení na’e ‘i he Kōmiti Kakatō na’a lava ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō ke paasi mei ai pea toki tuku’i hake ‘e Sea. Ko e ‘uhingá he na’e lolotonga ‘i he Kōmiti Kakatō. Ko e anga pē fakakaukau. Ka ko e me’a ko ē ki he pou pou ko ē ki ai, ‘io ‘oku ‘atā ia kuo ‘osi pou pou’i ia, ‘a e ngaahi liliu lekeleka ko ia na’e fakahū mai mei he ‘Ateni Senialé. Ko e ‘uhinga ko e Lao ‘e 3 na’e toki ‘ilo hono taimi kamatá pea ko e fokotu’u maí ke to’o ia mei he lisí ‘o e ngaahi Lao na’e fakahū mai ko e ki’i *amendment* pē ia. Pea toengá ia, ‘oku tali pē ia ‘e Sea ‘oku mahino pē fanga ki’i laó ia ko iá. Ko e *consultation* pea mo e ngaahi ki’i liliu iiki kehe pē. Ka ko e anga pē ia e fokotu’u atú Sea na’a lava ke tuku hifo kae toki tuku hake. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ‘Eiki Minisitā Polisi. Fakatatau ki he’eku lēkootí, ko e Lao ko ení na’e faka’asenita ia ‘i he ‘aho 8 ‘o ‘Okatopá ko e ‘aho Mōnite. Pea na’e lau ‘uluaki ‘o tali pea toki tuku

hifo ki he Kōmiti Laó. 'I he'ene pehē ko u fokotu'u atu ke tau tali 'a e Lipooti mei he Kōmiti Laó pea tau toki lau tu'o ua e 'ū laó, toki tu'utu'uni ai pē 'e tali pē 'e tuku hifo ki he Kōmiti Kakato. Ha'apai 13 me'a mai.

Fokotu'u ke toki ui pē 'Ateni Seniale 'o ka fiema'u

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia pehē foki ki he Fale 'eiki. Sea ko 'eku fehu'i pē ia 'a'aku 'i he me'a ko ena na'a ke me'a mai'aki ke 'i he Kōmiti Laó 'a e 'Ateni Senialé, Fale Aleá. Ko 'eku fokotu'u pē 'aku 'Eiki Sea ke tau fakahoko pē founa motu'á. Toki ui mai pē 'i ha fiema'u. Ko e me'a ko ē ke 'i he'ene toutou me'a mai ki he Kōmiti, 'oku 'i ai e tui 'a e motu'a ni 'oku 'ikai ke fe'unga ia ke ne 'i heni tuku kehe kapau 'o ka fiema'u. Ko 'eku fokotu'u atu pē ia 'Eiki Sea. Mālō.

Siaosi Sovaleni: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 3.

Poupou ki he mahu'inga fatongia 'Ateni Seniale ke fakavave ngāue Kōmiti Lao

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa e Falé. Ko e ki'i tu'u atu pē eni ia ke poupou ki he me'a na'e mai mei he Kōmiti, 'a e fiema'u ko ē ke 'i ai e 'Ateni Senialé. Mea'i pē 'e he Hou'eiki Mēmipa, ko e founa ko ē hono 'omai 'o e Lao ki he Fale ní, tautefito pē mei he Lao mei he Pule'angá, 'oku 'omai mei he Kōmiti Lao 'uhingá he 'oku fokotu'utu'u mai mei ai. Pea 'oku sea ai e Minisitā ko eni ki he Fakamaau'angá, 'a e *Justice*. Pea ko e taimi 'oku *present*, pē 'oku 'omai he 'Ateni Senialé 'a e *draft* pē ko e fokotu'utu'ú 'o fakamahino mai pea fai ai e feme'a'akí. 'A ia 'oku mahu'inga 'aupito 'a e fatongia 'o e 'Ateni Senialé 'i hono fakama'ala'ala 'a e ngaahi tefito'i 'uhinga na'e 'omai ai 'a e fo'i laó. Pea ko u tui 'oku mahu'inga pē ke to e kau mai ki he Kōmiti Lao ko eni 'a e Fale Alea. Pea hangē pē ko ē ko e me'a 'oku fokotu'u mai mei he Kōmiti Laó. 'ikai ke fiema'u ia ke ha'u 'o *vote*. Ka ko e ha'u pē ke me'a mai pē 'o fakama'ala'ala 'a e ngaahi makatu'unga, ko e 'uhinga pē ke fakavave 'a e ngāue 'a e Kōmiti pea mo e Fale na Sea. 'A ia ko u poupou atu au ki he fokotu'u ko ena 'oku 'omai ko ena mei he Kōmiti Laó. Mālō.

Veivosa Taka: Sea. Fakamolemole pē 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na.

<001>

Taimi: 1035-1040

Tokanga ke fai 'e he Kōmiti Lao honau fatongia

Veivosa Taka: ... 'Eiki Sea ko e 'uhinga e motu'a ni ke fai 'e he kōmiti honau fatongia. Pea ko e me'a 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakahokó pea fakaafe'i mai leva 'a e 'Ateni Senialé ke me'a mai 'o fakahoko e me'a ko ē 'oku nau fiema'u pea ko e 'osi pē ko ē 'enau fiema'u pea toki foki pē ia ki he'ene tu'unga lolotonga. Pea ko e 'uhinga ia 'eku, hangehangē ia 'e me'a kotoa pē 'e ui ki he tokotaha ko eni. Ka ko u kole atu ke fai mu'a honau fatongia pea lava ai 'o fakahoko he ko e 'uhingá he ko e fale'i eni ki he lao ko ē 'a e Pule'anga. Ka ko u fokotu'u atu pē Sea 'eku anga 'eku fakakaukau atu.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. ‘Oku mou me’a hifo pē ki he Līpooti ko eni e Kōmiti Laó ‘oku ‘i ai e fokotu’u ‘e nima ai. ‘Oku ou tui ko e fokotu’u fika fā ‘oku me’a mai ki ai e Fakafofonga Ha’apai 13. ‘I he’ene pehē tau ‘uluaki pālōti ‘a e fokotu’u fika ‘uluaki, ua, tolu mo e nima pea tau toki hoko atu leva ki he fokotu’u fika fā ko ē mei he līpooti pē ‘e fakakau atu e ‘Ateni Senialé. Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti.

Lord Tu’ilakepa: Sea tapu pē mo e Feitu’u na. Tau pālōti’i ‘etautolu e tohi ko ē na’e ‘omai he kōmiti. Ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai e Feitu’u na ia ko e ‘i loto ia fekau’aki mo e me’a ko ē na’a mou ‘omai te’eki ke fai ha fēme’a’aki ia ki he me’a ko ia. Ko e hā leva ‘etau tu’utu’uni hangē ko e me’a na’a ke me’a mai ‘aki. Lau ‘uluaki, lau ua e lao hā e tu’unga ‘e a’u ki ai.

Tui ke vave ngāue ‘a e Fale Alea

Pea ko e me’a ko eni kuo ‘omai ko ē he Fakafofonga, Fakafofonga ko aú ‘oku ou tui ke ‘ai ‘etau ngāue ke vave pea to e, ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia e Fale ni ko e meimei lao pē mei he Pule’anga. Ka mou me’a ki he me’a ko eni na’e ‘i ai e lao fakavavevave na’e ‘omai ki he Fale ni pea tau fakavavevave ‘ikai ke tau fakatokanga’i to e ‘i ai e me’a na’e totonu ke fakatonutonu ai. Ko hono mahu’inga ia ke ‘i ai ‘a e tokotaha Minisitā Laó na fētokoni’aki mo e Minisitā Lao pea na fēngāue’aki mo e Minisitā Laó hoko atu e ngāue, ‘osi pē ko iá pea fakafoki mai ki he Fale ni. ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘oku kovi ai ‘Eiki Sea. Ka ko u fokotu’u atu au ia ke tau tali pē mu’a e tohi na’a mou ‘omai. Ko e me’a ko ē na’a ke fakama’ala’ala mai he Feitu’u na mo ho’omou fokotu’u mai ‘oku ‘ikai ke u tui Sea ke mou me’a ‘o fai e ‘a e fakaikiiki pea mou me’a mai ‘o me’a mai ke tali e Lao ko eni ko e fika 22/2018, 23/2018 pea mou me’a mai ke fakatokanga’i. ‘Omai mu’a ki he Mēmipa e Fale ni ke nau fēme’a’aki pea mou me’a mai ko e hā e ‘uhinga me’a na’a mou me’a ai pea mou me’a mai ke tali e lao ko eni. Pea ‘oku nāpangapangamālie leva ‘etau ngāue pea tau hoko atu.

Ko u fokotu’u atu pē au homou tohi ‘a ē ‘oku fakamo’oni mai ai ‘a Sāmiu Kuita Vaipulu ko e Fakafofonga fika 15 pea ka tau toki hoko atu leva ki ho tu’utu’uni hangē ko ho’o me’a ‘anenai lau ‘uluaki, lau ua hā e tu’unga te tau a’u ki ai. Hangē ko e me’a ko ē na’e me’a e Minisitā Polisi tā ko ē na’a mau pehē ‘emautolu ‘oku ‘i he Kōmiti Kakato tā ‘oku ke me’a mai ‘oku te’eki ke lau ua ka mau fokotu’u atu ka mau toki faitu’utu’uni atu Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

Fokotu’u ke tali fokotu’u mei he Kōmiti Lao fekau’aki mo e ‘Ateni Seniale

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea. Ko e, Hou’eiki, ko e ‘osi eni e ta’u ‘e tolu ko e lele eni e ta’u ‘e fā. Ko e ki’i kole ia ko eni mo e fokotu’u ko eni Fakafofonga kuo ‘osi hono sivisivi’i. ‘ikai ai hano kovi ‘e taha nounou ange ai e ngāue ‘ene kau mai ki he kōmiti ko eni. Ko ia ko u kole atu na’e ‘ikai ke fai noa’ia e fokotu’u ko eni. Ko e laó eni pea ‘oku ‘omai tau fētokoni’aki ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ke mau lele atu ki hē tā ke me’a mai ko e ‘uhinga ke ‘i ai pē taimi pē ‘oku fiema’u ai hoko atu ai. Ko e nounou ia ‘etau ngāue. Ko ia ko u kole atu ‘ikai ke ‘i ai ha me’a heni ‘e lavea ai e Tu’utu’uni ‘a e Fale ka ‘oku tokoni ki he fakamā’opo’opo ‘etau ‘ū lao vave ange ai e ngāue. Ko ia ko u fokotu’u atu ke tali mu’a e fokotu’u. Mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu’u na tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ko u fakafoki atu ko eni kuo me’a mai e Minisitā Lao. Ka ko u fokotu’u atu pea kapau ‘e me’a pea me’a mai ā ia ‘o Kōmiti Tu’uma’u pea pālōti he ko e ‘uhinga ko ‘eku fiema’u ‘ene fale’i. Pea ko e, fakafoki atu Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ko ‘eku kole pē pe ‘i ai ha ki’i faingamālie ke u tokoni atu ki he, ke tokoni atu ki he Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e kau Mēmipa. ‘Oku ou, ko u fie tokoni atu pē ki he Fakafofonga Ha’apai 13 ko e me’a ko ē ‘oku vivili ia ki ai ko e me’a ia ‘oku fu’u loloto ia he ko e me’a ia e sisitemi. Ko ‘ene hoholi ‘a’ana ia koe’uhí he ko e tokotaha ko ē ko e ‘Ateni Seniale ‘oku līpooti ia ki he Fakataha Tokoni. Ko e *issue* faka-sisitemi ia ke fakapalanisi mo fakalelei’i. Ka ko u kole atu Fakafofonga ke ke tukuange pē te tau ala pē ki he sisitemi. Ko e ki’i kongā ia ko eni ko e me’a fakalao ke tau lava ‘o fakapaasi ka ko e me’a ko ē ‘oku ke hoha’a ki ai ko e me’a ia ‘oku fu’u loloto ...

<002>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... Ko ia! He ka tau ‘ohake ‘etautolu heni, ko e ‘uhinga ia ‘e toe loloto ‘aupito ‘a e talanoa ko ia, ka ko u kole atu. Ke ki’i tukuange ke ‘alu ‘a e fo’i Lao ko eni. Ka toki ‘i ai ha taimi kehe ke tau ‘ohake ai ‘a e loloto ‘o e palōpalema ‘oku ke me’a mai ki ai. Mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Līpooti Fika 2, 2014 ki he Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao. Kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Veivosa Taka, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Vaha’i.

‘Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu-ma-valu (18).

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali ‘a e Līpooti ‘a e Kōmiti Lao, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki! Koe’uhi ko hono tali ‘a e Fokotu’u mei he Līpooti Kōmiti Lao. Te tau hoko atu leva ki he Lao Fakaangaanga Fika 22, 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni na’e ‘osi lau ‘uluaki pea tali. Tukupi ki he Kōmiti Lao, pea ko eni kuo fakafoki mai. Kole atu ki he Kalake ke lau tu’o ua. Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu kehekehe ki he fakalelei’i ‘o e Lao 2018.

Lao Fakaangaanga Fika 22/2018

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he Fakamā'opo'opo 'o e ngaahi Lao. Ko e Lao

Fakaangaanga ki ha Lao ke Tu'utu'uni ki hono pulusi 'o e tatau kuo fakamā'opo'opo mo fakatonutonu 'o e ngaahi Lao 'o Tonga. Kuo Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga, 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

1, *Hingoa Nounou:* 'E ui 'a e Lao ni, ko e Lao ki he Fakamā'opo'opo 'o e Ngaahi Lao 2018.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a hono lau tu'o ua 'o e Lao Fakaangaanga Fika 22 'o e 'aho 22, 2018. Kātaki 'o hiki ho nima.

Fokotu'u tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 22/2018 ki he Kōmiti Kakato

Lord Tu'ilakepa: Sea! Kole ki he Feitu'u na ke tukuhifo mu'a ki he Kōmiti Kakato. 'Oku 'i ai ha poupou?

'Eiki Sea: Ko e kole eni ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato. 'Oku 'i ai ha poupou?

Hou'eiki! Tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 23 (a). 'A ia ko e Lao Fakaangaanga ko eni, na'e 'osi lau pea fakahū mai ke lau tu'o ua fakataha mo e ngaahi fakatonutonu. Kole atu ki he Kalake ke lau tu'o ua.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ngaahi Fakatonutonu kehekehe ki he Fakalelei 'o e Lao 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke fakahoko 'a e ngaahi fakatonutonu kehekehe ki he ngaahi Lao, pea ke lau 'a e ngaahi 'aho kamata ngāue'aki 'o e ngaahi Lao kehekehe koe'uhi ke 'oua 'e 'i ai ha tala'a, pea mo ha ngaahi taumu'a kehe.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i pea mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'a e Pule'anga 'o pehē:-

1. *Hingoa Nounou:* 'E ui 'a e Lao ni, ko e Lao ngaahi Fakatonutonu kehekehe ki he Fakalelei 'i 'o e Lao 2018.
- 2.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua. Kātaki 'o hiki ho nima.

Fokotu'u tukuhifo Lao fika 23/2018

Lord Tu'ilakepa: Sea. Kole mu'a ki he Feitu'u na ke tukuhifo mo ia ki he Kōmiti Kakato Sea, fakamolemole.

'Eiki Sea: Ko e Lao Fika 23 (a) 2018. Fokotu'u mai ke tukuhifo. 'Oku 'i ai ha poupou? Poupou. Mālō Hou'eiki! Ko e Fika 5 'i he'etau 'Asenita ke tau hoko atu ki ai, ko e Fakamatala Fakata'u 'a e Polisi Tonga ki he Ta'u 2016 – 2017. Tongatapu 3!

Fiema'u fakama'ala'ala pē 'e paloti'i ke mēmipa tu'uma'u 'Ateni Seniale he Kōmiti Lao

Siaosi Sovaleni: Kātaki pē Sea, ko e ki'i *point of order* pē . Ko 'eku mahino pē 'aku ko 'etau 'osi tali 'a e Līpooti. Ka 'oku to e fiema'u ke to e vouti ke hoko 'a e 'Ateni Seniale ko e mēmipa tu'uma'u 'i he Kōmiti ko eni. Hangē pē ko 'etau vouti ko ē 'i he ongo fo'i lao. Pē kuo 'osi tali ai pē ia 'i hono tali 'o e Līpooti. Ko e kole fakama'ala'ala pē. Mālō.

'Eiki Sea: Ko e fakama'ala'ala pē ko e 'uhinga ko e Fokotu'u na'e 'omai 'e he Kōmiti Lao, pea na'e 'osi pāloti'i 'o tali fakalukufua pē 'a e 'u Fokotu'u ko ia.

Tokanga ki he fakahū mai taha mei tu'a ke mēmipa he Kōmiti Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea! Kātaki pē mu'a Sea, ka u ki'i tokoni atu. Tapu pē mo e Feitu'u na mo e kau Mēmipa. Ko 'etau hanga pē 'o fakahū...

<004>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'omai ha sino mei tu'a ke kau 'i he ngaahi kōmiti ko e 'uhinga ia ko e fo'i *competency* pē ko e fo'i taukei makehe. Kapau te tau fai pehē ki he lao, kuo pau ke tau fai pehē ki he 'ū 'eli kotoa. Ko e *competency* eni 'a e Minisitā, ko e polofesinale ia, pea kapau leva 'oku tau to e fiema'u 'e tautolu ia ha taha makehe mei tu'a 'o hangē ko e 'Atita Seniale, 'a ia 'oku *under* mo ia fakangāue 'i he Minisitā kā 'oku taliui ia ki he Fakataha Tokoni, 'oku totonu leva ke fakakaukau'i me'a ia ko ia katoa ki he 'ū kōmiti, pea ko 'eku 'uhinga atu 'oku 'ikai ke 'uhinga lelei ia ki he motu'a ni, kuo tau 'osi ma'u 'a e taukei, kapau 'oku ha'u pē 'oku fiema'u ke fakafehu'i ha taha pea ha'u 'o tali ē fehu'i ki he *clarity* 'o e me'a 'oku fai ki ai 'a e talanoa, pea foki pē ia ki he'ene ngāue, kā 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke ha'u 'o kau 'i he kōmiti. Sio ko e fa'ahinga manuva ia 'oku ou pehē 'e au ia 'oku ki'i ....

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā kuo 'osi tali 'a e fokotu'u ko ia, kuo 'osi mēmipa ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e me'a foki he 'oku 'ai mai 'a e *clarity* 'e he Fakafofonga ko 'etau atu eni ketau 'ai ke *clear* 'a e fo'i pōini.

Siaosi Sovaleni: Kole ke u fakatonutonu atu pē Sea. Ko e fakatonutonu ki he 'Eiki Minisitā na'a ku kole pē au ke *n* mei he Sea. Mālō, kā ko eni na'e 'osi fakahoko mai 'e he Sea.

'Eiki Sea: Ko ia mālō hou'eiki tau hoko atu ki he fika 5 'o 'etau 'āsenita, ko e Fakamatala Fakata'u 'a e Polisi Tonga, 2016 ki he 2017. Kole atu ki he Kalake ke ne lau 'a e tohi fakahū mai'aki 'a e līpooti 'a e 'Eiki Minisitā Polisi.

Fakamatala Fakata'u 'a e Polisi Tonga ta'u 2016/2017

Kalake Tēpile: Fakamatala Fakata'u 'a e Polisi Tonga ki he ta'u 2016/2017:

Fakatatau ki he Tu'utu'uni Kāpineti fika 800/65 'o e 'aho 12 'Okatopa, 2018.

‘Oku ou ‘oatu ‘a e tohi ni fakatlaha mo e tatau ‘e tolungofulu, paaki fakapapālangi mo e fakatonga, Fakamatala Fakata’u ‘a e Polisi Tonga, ki he ta’u fakapa’anga 2016/2017.

‘Oatu ki ha’o Fakamatala pea mo hono fakahū atu ki he fakataha ‘a e Fale Alea lolotongá, fakataha Faka Fale Alea lolotonga ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, kātaki.

‘I he loto faka’apa’apa mo e hounga’ia ‘i ho’o tokoni.

Fakamo’oni ki ai ‘a e Komisiona Polisi Tonga, pea ‘oku ‘oatu mo e tatau ki he ‘Eiki Māteni Tapueluelu, ‘Eiki Minisitā Polisi, Tāmata Afī mo e Ngaahi Me’a Fakafokifā, Tānaki Pa’anga Hū Mai mo e Tute. Mālō ‘Eiki Sea.

Kole tukuhifo Fakamatala Fakata’u Potungāue Polisi 2016/2017

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na, tukuhifo mu’a ki he Kōmiti Kakato, fai ha feme’a’aki ki ai ‘a e kau mēmipa, he ‘oku ou vakai hifo pē ‘Eiki Sea ko e tohi foki ko eni ko e ‘omai ‘e he tokotaha ko ē mei he Komisiona Polisi ki he Minisitā Polisi, pea ‘oku fakahū mai ‘e he Minisitā Polisi ki he Feitu’u na, pea ‘oku ou kole pē ke tukuhifo ke fai ha feme’a’aki ki ai ‘Eiki Sea, mahu’inga ‘aupito ‘aupito ‘Eiki Sea, Lipooti ko eni ‘Eiki Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he kalake ke ne lau mai ‘a e peesi fika 3 ‘a e Līpooti.

Kalake Tēpile: Ko e fakahū atu ‘a e Līpooti Fakata’u ‘a e Polisi Tonga ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Nōpele Fakafanua,

‘Eiki Sea,

Fakatatau ki he kupu 51, kupu si’i 5 ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga, ‘oku ou fakahū atu ‘a e Līpooti ‘a e Polisi Tongá ki he ta’u ni mei Siulai 2016 ki he Sune 2017.

Māteni Tapueluelu,

Minisitā Polisi, Pilisone, Tāmata Afī mo e Ngaahi Me’a Fakafokifā.

‘Aho 1 ‘o ‘Okatopa, 2018.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō, ‘Eiki Minisitā Polisi me’a mai.

Fakama’ala’ala he Fakamatala Fakata’u Potungāue Polisi 2016/2017

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Fale Alea ‘o Tonga. Ko e Fakamatala Fakata’u anga maheni eni Sea kā ko e Fakamatala eni ‘o e 2016/17, ‘a ia ‘oku ne hanga ‘o ‘omai fakakongokonga lalahi ai ‘a e ngāue na’e fai ‘e ho’omou Potungāue Polisi ki he vaha’a taimi ko eni Sea.

Ko e patiseti 'i he vaha'a taimi ko eni ko e 9 miliona, hiki 'aki ia 'a e 2 miliona mei he ta'u fakamuimui kimu'a atu ai, 'o makatu'unga pē Sea 'i he fakatokolahi 'o e kau ngāue pea mo e ngaahi ngāue makehe na'e fakahoko 'e he Potungāue 'i he vaha'a taimi ko eni. 'Oku ne lisi hokohoko mai heni 'a e ola 'o e ngāue Sea, pea mo e lipooti mai ko e ta'u eni na'e faka...

<005>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Polisi: .. 'asi ai 'a e ngāue 'a ho'omou mātu'a Polisi, ki he *operation Ramsay* ki he 'Otu Solomone na'e ngata ia 'i he ta'u ko eni.

'Oku hokohoko mai 'i he ngaahi peesi Sea 'a e ngaahi fakamatala 'o e hia, ka ko e tokolahi ho'omou kau ngāue Polisi 'i he taimi ní, ko e toko 434. Ko e tokolahi ia 'i he taimi ní, 'o fakatatau ki he Lipooti 'i he peesi 8 Sea. Ko e fa'unga 'o e Potungāue 'i he peesi 9. Hangē ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Vava'ú, 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atú. Ko e konga ko ena ki 'olunga 'i he *structure* ko ena, na'e 'ikai ke 'asi mai, ka 'i he, Lipooti ko eni, 'oku fakahoko mai ai 'a e fengāue'aki mo e fekau'aki 'a e toenga 'o e Potungāue mo e 'Ofisi 'o e 'Eiki Minisitā Polisi.

'Oku hoko mai ai Sea, mahalo 'oku matu'aki mahu'inga 'a e vā 'oku hā ai 'a e ngāue ko eni, 'a ia 'oku mahino 'aupito 'a 'ene nounou fakapa'angá, fakatatau ki he ngaahi ui 'o taimí ma'a e Pule'anga ke fakatokolahi 'a e Potungāue tautautefito ki he tafa'aki 'o e faito'o konatapu. Ko hono 'uhinga, ko e ui lahi taha eni 'i he taimi ni ki he Potungāue. 'Oku hā ai 'a e nounou fakapa'anga tautefito ki he ivi faka-e-tangata. 'Oku 'uhinga eni ki he *human resource* pe ko e tokolahi ho'omou Potungāue, pē 'oku tokosi'i. 'Oku 'i ai pē mo e ngaahi pole fakalotofale pē *internal*, hā 'i he peesi 45, 'a ia ko e fa'unga ko ia 'o e Potungāue, 'oku fai e feinga ke fakalelei'i 'i he taimi ni.

Mahalo 'oku lelei ke fakahoko atu ai pē Sea, 'oku hā 'i he Lipooti ko eni, 'oku ngata 'a e tokoni mai ko ia 'a Nu'usila mo 'Aositelēliá, ki he polokalama tokoni 'o e Potungāue Polisi, 'i he ta'u 'e 2 ka hoko mai, na'e toe fakalōloa. Ka ko e ngaahi lipooti angamaheni eni Sea, fekau'aki mo e ngāue 'a ho'omou Potungāue Polisi, pea hangē ko ia kuo me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele ko ia 'o Vava'u ke tukuhifo. Ka ko e fakahoko atu pē ia, ko e Lipooti angamaheni ena Sea 'oku fokotu'u atu ki he Fale Alea 'o Tongá. Mālō 'aupito Sea.

Kole fakafoki Fakamatala Fakata'u Polisi fakalelei'i pea toki fakafoki mai

Lord Tu'ilakepa: Sea, tapu pē pea mo e Feitu'u na, tapu pea mo ho Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea fakamolemole pē, na'a ku 'ai pē 'e au ke tukuhifó ke u kole ki he Feitu'u na ko e 'uhingá he te tau tipeiti he me'a ko eni. 'Oku ou kole atu au ke fakafoki 'a e Lipooti ko eni ki he Komisiona Polisi. 'Oku ke me'a hifo Sea ki he'ene tohi 'oku 'omai ki he Minisitā 'oku mo'oni pē 'a e me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai. 'Oku 'i ai 'a e 'ū peesi ia heni 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o 'ai. Ko e 36, hala, 38 hala, ko e hā 'oku 'ai noa'ia pehē ai 'a e Komisiona Polisi, he'etau ngāue. Ko e 42 hala, ko e ha koā 'a e me'a 'oku hoko ki he Komisiona Polisi.

‘Oku nau fu’u ta’etokanga ‘aupito ‘aupito ‘aupito ki he‘enau ngāué, ‘o a’u ki he peesi, ‘oku fu’u fakaoli ‘aupito 'Eiki Sea ‘a e me’a ko ení, kapau te ke me’a fakalelei hifo 'Eiki Minisitā ki ho’o Lipooti. Lahi ange ‘a e pepa noa’iá ia, mo hono ‘omai noa’ia e me’a ni. Talu e tu’u ‘a e Fale ko ení 'Eiki Sea, ko ‘ene toki hoko ení ‘a e me’a ko ení 'Eiki Sea. ‘Oku ou kole atu pē ke mou laumālie lelei pē ke fakafoki atu pē ki he Feitu'u na, fakahoko ki ai, ‘ai fakalelei ‘ene ngāué, ‘oua ‘e ‘ai ke ‘osi pē ‘ene *contract*, pea kamata leva ke ‘ai’ai noa’iá. Fakamolemole pē tapu pē mo ia,. Fakamolemole pē 'Eiki Sea na’a faifai kuo ‘ita mai kiate au ‘a e Komisiona Polisi. ‘Ai pē ‘o fakahinohino ki he motu’a pālangí ke ne ‘ai fakalelei, mo ne tohi mai ki he Feitu'u na ‘o talitali lelei ‘a e Feitu'una, pea ‘omai ki he Falé ni.

‘Oku ke mea’i hifo, kapau te mou me’a fakalelei hifo, ki he fu’u Lipooti ko ení, lahi ange ‘a e ‘ū peesi ia ‘oku halá 'Eiki Sea. ‘Ave ‘o fakatonutonu, pea ‘ai ‘ene lau fika ke tonu pea fakafoki mai pea hoko atu ‘etau feme’a’aki 'Eiki Sea . Ko e me’a pē ia ‘oku ou tui ki ai 'Eiki Sea, ka ‘oku ou fakamālō atu pē au ki he Minisita e Feitu'u na, ho’o fakamā'opo'opo mai, kae ‘ai mu’a ke fakalelei’i ‘a e Lipooti.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole ka u ki’i fakahoha'a atu pē Sea fekau’aki mo e me’a ko ia ‘oku me’a mai ki ai ‘a e 'Eiki Nōpele, ‘oku ‘i ai pē ‘ene poini Sea. Pea ke kātaki pē 'Eiki Nōpele na’e tupu pē eni ia ‘oku hā ‘a e ngaahi peesi. Mahalo ko ‘ene ‘uhinga ki he ngaahi peesi ‘i he Lipooti faka-Tongá. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi peesi ai ‘oku pulia ‘a e fakafika. Na’e tupu pē ia Sea mei he ngaahi fakalelei na’e fakahoko, ka ‘oku hā ia he ko e fa’u ko ia ‘o e Lipooti, ‘uluaki fa’u fakiapālangi ia. Pea ‘oku hā ia ‘i he Lipooti fakapālangi ‘oku kakato Sea, kakato hono fakafiká. Pea ko e taimi ko ia na’e fai ai hono liliu faka-Tongá, na’e fai ‘a e fakalelei ki he ngaahi peesi ‘e ni’ihi. Mahalo ko e ‘uhinga ia na’e *missing* ai ‘a e ngaahi peesi ko ia ‘a e fakafika. Ka ko ‘ene hokohoko ‘a’ana ‘o a’u kimui, na’e mahino pē ia na’e fatu lelei pē ia ‘o a’u kimui Sea.

<008>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Polisi: ... ka kapau ‘oku hoko ia ko ha me’a ‘oku *material* ia ‘oku tonu ia ki he ‘Eiki Nōpele ‘e lava pē ia ke fai ha fakalelei ki ai. Ka nau lau ‘e au ko e kakano ko e me’a ia ko ē ‘oku mahu’inga Sea pea ko e ngāue eni ia na’e ‘osi fakahoko ‘i he 2016/2017. ‘A ia ko e ngāue ko ē ‘oku fakahoko pea mo e ngaahi pole ko ē ‘oku fehangai mo e Potungāue ki he motu’a ni ko e me’a ia ko ē ‘oku mahu’inga Sea. ‘A ia ‘oku lipooti kakato mai pē heni kae kātaki pē ‘Eiki Nōpele he nounou fakapeesi ko ia, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e ki’i, tapu mo e Feitu’u na. Ko u ki’i tokoni pē mu’a ki he, ki’i ‘eke pē ki he Minisitā ‘oku, hangē ‘oku ongo mai Sea fakamolemole pou pou ki he ‘Eiki Nōpele. Sea ko e me’a ko eni te u fakahoha’a atu, ‘anenai nau kole atu ke ke toki ‘omi ha’aku faingamālie ko e fa’ahinga me’a ko ‘eni. Pea ko ia ‘oku ou kole pē, ke ‘i ai e ki’i tokanga pē ki he me’a pehē, ke ‘oua ‘e ai ha ki’i fehalaaki na’a ‘i ai ha to e ki’i tokanga ki ai. Ko ia ko u kole pē au pē ‘oku ‘i ai ha ki’i me’a pē eni he vakai hifo pē ‘ikai ki he ‘Eiki Minisitā. Kapau pē ‘oku ‘i ai ha ki’i me’a kuo fehalaaki ‘oku ‘aonga pē ke ki’i mālōlō kae to e ki’i vakai. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai e ‘Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Hou'eiki 'oku tau fanongo kātoa ki he me'a kuo me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga Nōpele. 'Oku mo'oni 'oku ou tui au ki ai, kapau 'oku lahi e fanga ki'i fehalaaki pea fakafoki ke to e 'ai mai. Ka tau hoko atu he kapau 'oku tāpuni e Fale Alea 'i he uike ni totonu ke tau fai mo tau mavahe mei heni ka tau hoko atu 'etau ngāue. Lahi e ngāue ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sai pē Sea ko u tali pē he motu'a ni kapau 'oku fiema'u ke 'ave ke fakakakato mai e peesi 'e tolu ko ena ko ē 'oku pulia hono mata'ifika sai pē ia Sea ke fakafoki pē ia kae to e fakahū mai. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i tokoni pē eni ia ki he'etau feme'a'aki Sea. Ko e 'ū peesi 'oku fakafika pē ia kae hangē ko e me'a ko ē 'a e Minisitā Polisi na ko e 'uhinga pē ia ke fakatauhoa ki mu'a ki he lea fakapapālangi. Ka ko e me'a pē, me'a makehe pē Sea ko e līpooti ko eni na'e 'osi 'omai he Kapineti. Na'e tali he Kapineti. Pea toki fakahū mai ki heni. Ko e taimi lelei ia na'e tonu ke sivi'i ai eni 'o kapau 'oku 'i ai ha fehalaaki. Pea ko u tui au ki he Minisitā Polisi 'oku fiemālie pē heni neongo ko e ngaahi peesi 'oku *blank* na ko ha fakatauhoa pē ki he lea fakapapālangi Sea. Ka ko e 'uhinga pē hangē ko e me'a 'a e Palēmia 'oku 'api'api e taimi ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke fakavave'i ai e ngāue pea kapau ko ē 'oku fiemālie pē Minisitā Polisi pea tuku hifo ā ke fai hono alea'i, mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea tapu pē mo e Feitu'u na. 'Ikai ke u tui au 'oku totonu ke pehē 'etau ngāue. Ka mou manatu'i pē ko 'etau Konisitūtone 'oku tau ngāue'aki pē 'etau Konisitūtone. Mahu'inga pē koe'uhī ko e kakai e fonua te nau me'a ki he līpooti ko eni 'Eiki Sea. Pea kuo lahi taha 'i he fonua ni 'Eiki Sea 'oku nau fie me'a ki he faka-Tonga 'Eiki Sea. 'Oua pē 'e fu'u 'ai ke pehē ...

'Eiki Palēmia: Ki'i fakatonutonu atu. Kātaki Hou'eiki.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Osi fokotu'u atu ke fakafoki 'oku ke tonu koe. Ka ko u fokotu'u atu ke tau hoko atu kae fakafoki.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku 'i ai ha, Fakafofonga Nōpele mei Vava'u 'oku 'osi mahino ho poini pea ko eni kuo tali he Pule'anga ke fakafoki ke fakatonutonu 'a e līpooti.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia. Sea na'e 'ikai ke u 'ai au ki he Palēmia ko u 'ai au ki he Fakafofonga Fika 3 koe'uhī foki ne poupou'i 'e ia e Minisitā Polisi ka ko u fakamālō atu 'Eiki Palēmia ki he Feitu'u na he, ke me'a mai he pongipongi ni. Ka ko ena kuo laumālie lelei pē, Minisitā Polisi ke laumālie lelei pē he ko e līpooti 'a e Feitu'u na ko ē 'oku me'a mai e Palēmia 'oku 'ikai ke kau ia ho līpooti ...

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamālō atu Sea. Fakamālō atu 'Eiki Nōpele, 'oku ou fakamālō atu ki he Feitu'u na ko hono 'uhinga ko au ia Sea ko u faka'amu au ia ke tali ā pē ia ke tuku hifo ki lalo alea'i pehe'i. Ko 'eku faka'amu ia 'a'aku Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

'Eiki Minisitā Polisi: Taumanī 'e to e lava ia 'o liliu e kakano ia ...

Lord Tu'ilakepa: Ka ko e me'a ē.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka ko ē kuo tu'utu'uni mai homau taki pea ko u ...

Lord Tu'ilakepa: Pē ke kole fakalelei atu pē ki he Feitu'u na ko ē 'oku 'ikai ke laumālie lelei 'a e Minisitā Polisi ia ke fakafoki ke fai e ki'i fakalelei ko eni. Fakatatau mo 'etau tu'utu'uni 'i he Fale ni 'Eiki Sea. Me'a mai e 'Eiki Palēmia ke fakafoki kae nounou 'etau ngāue ko u tui au mo e 'Eiki Palēmia ka ko ē 'oku me'a mai ia 'oku na pou pou ange pē mo e Fika 3 Tongatapu ke tuku hifo 'Eiki Sea. Sea, 'ai 'o 'ai fakalelei 'etau līpooti hotau Fale ni pea faka'e'i'eiki 'oua te tau 'ai ke tau hangē 'oku pehē ko e ni'ihī pē 'oku nau mea'i e me'a fakapālangi he Fale ni kae fēfē kakai e fonua 'Eiki Sea. 'Ai 'o 'ai ke napangapangamālie pea 'ai ke fe'unga mo e tu'unga 'oku tau 'i ai he Fale ni. 'Ai pē 'o, ko u tui au ki he 'Eiki Palēmia fakafoki atu pē 'ave 'o fakalelei'i 'osi pea fakafoki mai pea tau hoko atu 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi ke faka-Tokanga'i ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

'Eiki Sea: ..... mo e fakatonutonu. Peesi 15 e fakapālangi 'oku fekau'aki ia pea mo e tokolahi ko eni e lāunga ne fakahū atu ki he Potungāue Polisi. Ko hono faka-Tonga 'oku hala. 'A ia 'oku fakalea faka-Tongá, 'a ia ko e tupu ia mei he 42 ki he 47 'o e ngaahi lāungá. 'Oku mahino eni 'i he'ene fakapālangi 'oku tupu mei he 42, 'oku tupu'aki 'a e 42 ki he 47. 'A ia 'oku hā pē 'i he *graph* ko ia 'i laló. Ke fakatonutonu e faka-Tonga 'oku tonu ke tupu hake mei he 47 'o 89. Mālō Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Polisi: Sai pē Sea. Sai pē kuo mahino mai e, 'a e me'a 'oku tokanga ki ai e Feitu'u na pea mo e mata'ifika ko iá, lava pē ia ke fakalelei'i Sea pea fakahū mai. Mālō Sea.

Lipooti 'a'ahi Fale Alea Niua 17

'Eiki Sea: Hou'eiki tau hoko atu ki he Lipooti 'A'ahi ki he Vāhenga Fili 2018, Lipooti mei he Ongo Niua 'oku lolotonga 'i he Ongo Niua e Fakafofonga ko eni. Hou'eiki tau toloi atu e lipooti mei he Ongo Niua, Vāhenga Fili Fika 17. Kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 10, Kalake kātaki 'o lau mai e Lipooti.

Kalake Tēpile: Lipooti 'a'ahi Fale Alea 2018, Vāhenga Tongatapu 10.

'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa
Tonga.

‘Eiki Sea,

‘Oku ou fai ‘a e tohi ni ‘i he loto faka’apa’apa mo’oni ki he Feitu'u na ke fakahū atu ‘a e Lipooti ‘o e ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘a e Vāhenga Fili Tongatapu 10 ki he ta’u 2018 ke fai ha feme’a’aki ki ai ho Fale ‘eiki. Ko e Lipooti eni ‘o e ‘A’ahi Faka-Fale Alea 2018 fakatatau ki he Tu’utu’uni ‘o e Tohi Tu’utu’uni ki he Fale Alea ‘o Tonga.

‘I he loto ma’ulalo mo’oni. ‘Oku ou fakamālō atu ki he faingamālie kuo tuku mai ke fakahoko ai ‘a e ‘a’ahi ki hoku vāhenga filí, ‘a e faingamālie ke ‘omai ai ‘a e ngaahi fiema’u vivilí mei he kāinga ‘o e Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 10.

Faka’apa’apa atu

Fakamo’oni Hon. Pohiva Tu’i’onetoa
Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 10.

‘Aho 25 ‘Okatopa, 2018.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai e Fakafofonga Tongatapu 10.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko e ..

‘Eiki Sea: Kole fakamolemole atu Fakafofonga, te u toki tuku atu ho faingamālie hili ‘etau mālōlō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, mālō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<001>

Taimi: 1120-1125

Kalake Tēpile: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, *Lord* Fakafanua.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā Kapineti. Fakatapu ki he kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele. Pea pehē ‘a e fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Fakafeta’i pē ki he ‘Otua ‘i he ‘etau ma’u ‘a e pongipongi ni. Kei laumālie lelei pē ‘Eiki Sea. Lava atu ‘a e fu’u ngāue lahi hangē ko ena na’a ke me’a ki ai, ‘i he talitali ‘o e Tama Pilinisi *Harry ...*

<004>

Taimi 1125-1130

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...pea mo hono hoa ‘enau me’a mai ki Tonga ni, kae hoko atu ‘etau ngāue ‘i he pongipongi ni. Te u fai atu ‘a e fakamatala ko eni ke me’a mai ‘a e Fale ni pea mo e me’a mai ‘a e Hou’eiki ‘o e Fakafofonga Tongatapu 10, ki he ola ‘o ‘emau fakataha na’e fai ‘i he ‘a’ahi Faka Fale Alea ‘o e ta’u ni.

Ola ‘a’ahi Fale Alea Tongatapu 10

Ko e vāhenga fili ni foki ‘oku tu’u ia ‘i he tafa’aki Hahake ‘o Tongatapu, pea ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi kolo ‘e hongofulu mā ua. Ko e ngaahi kolo ni ko Niutōua, Afā, Kolonga, Manuka, Nāvutoka, Talafo’ou, Makaunga, Nukuleka, Hoi, Talasiu, Lapaha, pea mo e motu ‘e taha ko ‘Eueiki. Ko e konga fonua matolu taha eni ‘o Tongatapu, pea lelei ki he ngoue, pea ko e ma’u’anga mo’ui lahi taha ia ‘a e kāinga ‘o Tongatapu 10. Tukukehe ange ‘a e toutai. Ko e kelekele ‘o Tongatapu 10 ‘oku ‘i he Hou’eiki Nōpele mo e Matāpule ma’u tofi’a ‘e taha, pea mo e Pule’anga. Ko e Hou’eiki Nōpele, ko Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Pilinisi Tungī, Nōpele Nuku, Nōpele Tu’ilakepa, pea mo e Matāpule ma’u tofi’a ko Lauaki, pea ko e Hou’eiki ia ‘oku nau tokanga’i ‘a e kakai mo e ngaahi tofi’a ‘o Tongatapu 10, pea tokoni ki ai ‘a e Minisitā Fonua ki he tofi’a ‘o e Pule’anga.

Ko e Lipooti ni ‘oku ne fakahā ai ‘a e ola ‘o e ‘a’ahi Faka Fale Alea ‘o e ta’u 2018 pea mo e fakamatala ki he ngaahi fiema’u vivili ‘a e kāinga. Na’e fakahoko ‘a e ‘a’ahi ni mei he ‘aho 30 ‘o Siulai ki he ‘aho 13 ‘o ‘Akosi 2018. Ko e taumu’a ‘o e ‘a’ahi ke muimui’i ‘a e ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakahoko mei he ngaahi ‘a’ahi Faka Fale Alea kuo ‘osi pea mo vakai’i ‘a e ngaahi fiema’u vivili fakalukufua ‘a e kolo takitaha na’a ‘i ai ha founa ‘e malava ki he Fakafofonga Fale Alea ke tokoni kiate kinautolu.

‘Oku vahevahe ‘a e Lipooti ‘Eiki Sea ki he konga lalahi ‘e tolu ‘o e ko e konga ‘e taha ko e anga ‘o e vahevahe ko ia ‘o e pa’anga tokoni, ki he vāhenga, pea ko e konga hono ua, ko e ngaahi ngāue kuo lava mo e ngaahi fiema’u vivili. Ko e konga lalahi pē ia ‘e ua ‘oku konga tolu kā ko e konga pē ia te u lave ki ai ‘i he fakamatala ko ia ‘o e ‘aho ni.

Vahevahe \$ tokoni mei he Fale Alea

Ko e vahevahe ko ia ‘o e pa’anga tokoni mei he Fale Alea ‘oku anga pehē ni. Ko e kolo ko ia mo e motu ‘e hongofulu mā ua, ‘oku ‘oange leva ia ‘o nau taki tahamano, kā ‘oku tatau ai pē ia pē ‘oku tokosi’i pē ‘oku tokolahi, tahamano. Ko e anga pē eni ‘a e me’a na’e tu’utu’uni ‘e he pule fakavahe mo e kau ‘ofisakolo ki he anga ko ia ‘enau vahevahe ‘a e silini ko ia fakavāhenga. Pea ‘osi ko ia pea ‘i ai leva mo e fo’i pa’anga ‘e uamano ko e me’a fakalukufua ia, tauhi pē, nau fili pē ‘enau tauhi pa’anga mei he kau ‘ofisakoló ‘a e konga ko ia. Pea ko e toenga leva ko ia mei he pa’anga ko ē ‘e uakilu, na’e vahevahe fakafō’i ’ulu leva ‘a e ngaahi kolo lalahi angé, hangē ko Niutō ko e kolo pē ‘e fā, ko Niutōua, Kolonga, Nāvutoka pea mo Lapaha. ‘Osi ‘a e fo’i tahamano ko ena kimu’a pea ko e toengá pea toki vahevahe leva ia.

‘A ia ko e anga eni ‘a e ‘osi ange ko ia ‘a e vahevahe, ‘ai pē ke me’a mai ki ai ‘a e kāinga ka toki ‘eke mai ...

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. pē 'oku anga fēfē 'enau ngāue'aki 'enau pa'anga. Ko Niutōua, na'a nau ma'u 'e nautolu 'a e pa'anga 'e 1 mano 9 afe 204. Ko Afā, na'a nau ma'u pē 'a e 1 mano. Ko Kolonga na'a nau ma'u 'a e 2 mano 5 afe 115.92 Ko Manuka, na'a nau ma'u 'a e 1 mano. Navutoka, na'a nau ma'u 'a e 1 mano 9 afe 829.98, Talafo'ou na'a nau ma'u 'a e 1 mano. Makaunga na'a nau ma'u 'a e 1 mano. Nukuleka na'a nau ma'u 'a e 1 mano. Hoi, na'a nau ma'u 'a e 1 mano. Talasiu, na'a nau ma'u 'a e 1 mano. Lapaha, na'a nau ma'u 'e nautolu 'a e 3 mano 5 afe 850.08 'Eueiki na'a nau ma'u 'a e 1 mano. Ko e 'uhinga pē, kapau na'e vahevahe fakafō'i'ulu kotoa 'a e anga 'emau vahevahé, hei'ilo pē 'e fēfē 'a 'Eueiki ia. Pē 'e a'u 'o 1 afe 'enau sēniti pē 'ikai. Ka na'e fakataha pē 'a e kau 'ofisakoló, mo e pule fakavahé, pea nau pehē, tau taki 1 mano pea ko e toenga pea toki vahevahe atu ia ki he ngaahi kolo lalahí. Fakataha leva pea mo e pa'anga fakalukufua, ko e pa'anga 'e 2 kātōa ko e 2 kilu. Ko e fakamatala pa'angá ia.

Lipooti 'o e ngaahi ngāue lava

Ko e Lipooti 'o e ngaahi ngāue lava.

Taumu'a Ngāue: Ke vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Vāhenga pea mo e ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi koló, na'a lava ke fai ha tokoni ke langa hake mei he tu'unga 'oku 'i ai he taimí ni.

Ko e ngaahi ngāue kuo lava: Mau kamata pē kuo kamata. Ngaahi ngāue kuo lava pē kuo kamata 'i he 2017.

Ko e tanu Hala: Na'e lava 'o tanu 'a e hala 'o Takuilau 'i Lapaha. Tanu pea mo e hala hola 'o Talafo'ou, pea tanu mo e ngaahi hala hola 'o Navutoka, ko e ngaahi hala ko ení 'oku valitā.. Ko e fōsoá, ko Makaunga ki Talafo'ou, pea mo Manuka, ko e kongā 'uluaki ia 'o e tanu fōsoá, , na'e ui pē ko e tauhele 'one'one, pea 'oku 'osi lava ia. Ko e kongā hono 2, ko Navutoka ia ki Manuka, 'oku lolotonga lele ia he taimí ni, ko e holisi maka fōsoa ia 'oku lolotonga lele 'a e ngāue ko iá he taimí ni.

Ko e tolu ko e fale *pack*. 'Oku fakakakato 'a e ngāue fakalao ki he kekekeke ke tu'u ai 'a e fale *pack*. Ko e 'eka 'e 1 na'e foaki mai 'e 'Eiki Nōpele Kalaniuvulu Fotofili. 'Osi lisi pa'anga 'e 50 ki he ta'u 'e 40. Ko e 'ofa lahi eni 'a e 'Eiki Nōpelé. 'Oku tu'u tatali pē 'a e 'eka 'e taha 'i he tafa'aki, ke tokoni ka fiema'u ki he fale *pack*... 'A ia 'oku 'osi 'a e fō'i 'eka 'e taha 'oku 'ai ki ai 'a e lisi, ka 'oku 'atā mei pē ka ia 'e taha 'oku faka'atā pē 'ehe 'Eiki Nōpele, he ko e 'api tukuhau ko iá 'oku tufa 'a e ngaahi 'api 'oku veimau'i ia, ka 'oku tu'u faka'atā pē 'a e me'a he tafa'aki, na'a to e fiema'u he kaha'u. Ko e fiema'u 'a e Nōpelé, ke lava 'a e ngāue ki he kakai masiva hono vāhenga, 'o tu'u 'o lele 'a e fale *pack* ki he uta 'a e ngoue, kae toki... Kapau 'e tupu 'a e ngāué, pea toki me'a ia ke fakakaukau'i 'e he Kosilio, ki he kaha'u, ha me'a'ofa ki he 'Eiki ma'u tofí'a. Kaikehe kae lava ke 'a e ngāue ke lele, ke lava ke hiki hake 'a e tu'unga tu'umālie 'a e kakai hono Vāhenga. 'Oku 'amanaki pē na'e pehē 'e lava 'a e tanupou'i 'Okatopa ni, kae mahalo pē te mau toloi ki Nōvema.

Ko e fale koka'anga, 'oku fakaangaanga ke fakahoko hono tanupou 'o e fale koka'angá, tu'u 'i Lapaha, fakataha pē pea mo e fale *pack*.

Ko e tangikē vai, ko e tangikē vai 'e 10 na'e 'oange ki Tongatapu pea ko e kolo ai 'e 10 na'e tufa ki ai 'o nau takitaha, 'a ia ko Lapaha, Talasiu, Hoi, Nukuleka, Talafo'ou, Niutōua, 'Eueiki, Afā, Kolonga pea mo Makaunga. 'Oku kei toe 'a Manuka pea mo Navutoka, na'e 'ikai ke ma'u ha'ana tangikē, ka 'oku 'i ai 'a e faka'amu na'a toki ma'u feinga ke fakakakato, ke nau takitaha 'a e tangikē vai.

Ko e palau faka-vāhenga, me'a'ofa 'a e Pule'anga na'e...

<008>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e palau 'e ua 'a e Potungāue Ngoue pea 'oku fa'a 'ave takai holo ki he ngaahi kolo takitaha 'o fai'aki 'a e ngaahi palau 'oku fiema'u pea 'oku 'i ai pē 'a e lisi 'o e ngaahi ngāue ko ē na'e fai. Pea na'e lava 'o palau 'a e ngoue e kakai tokolahi 'o e vāhenga he tokoni afā ko ia kia *GITA*. Pea 'oku lele lelei 'aupito pē 'a e langa fo'ou e ngoue he vāhenga ni.

Ko hono fitu ko e Tonga Masani lelei ai pē 'a e fakama'a kolo 'a e vāhenga ko e teuteu ki he ngaahi fatongia faka-Pule'anga hangē ko ia ko e teuteu ki he 'a'ahi mai ko ia na'e toki lava atu 'a Pilinisi *Harry* pea mo Pilinisesi *Meghan* mei he Fale Tu'i Pilitānia. Ko e ngaahi fakalukufua ia ki he'eku fakamatala ka te u ki'i afe mai 'o to'oto'o iiki fakatahataha atu pē ngaahi me'a ki he ngaahi kolo fakaikiiki pē.

Ngaahi fiema'u vivili 'a e ngaahi kolo

Ko e ngaahi fiema'u vivili eni 'a e ngaahi kolo he'emaui lava atu ki ai. Ko Niutoua na'e fai 'emau fakataha 'i he fale siasi holo Siasi Uēsiliana Niutoua. Ko e kole pē 'e malava ke ai ha, ha fale koka'anga 'i Niutoua. Ko e fiema'u ha tokoni ki he'enau mala'e va'inga fakakolo kuo maumau 'a e 'ā pea 'oku fiema'u ha tokoni ke fakakakato. Fiema'u ha palau ma'a e kolo. Fiema'u ke fai ha ki'i savea 'i he maumau ko ia honau nofo'anga he afā na'e 'i ai pē ki'i fa'ahinga na'a nau ongo'i na'e 'ikai ke lelei 'a e 'uluaki savea.

Ko Afā, fiema'u ke fakalelei'i e laine telefoni fale. Mahalo 'oku nau ki'i ongo'i 'oku nau fiema'u e telefoni fale ka 'oku ki'i fiema'u ke fakalelei'i. Fiema'u mo e tokoni vai 'a e kolo, ko e fiema'u ha tokoni fakavavevave he 'oku palopalema'ia fuoloa 'aupito e kolo 'oku nau pehē 'oku pamu e vai 'i he pongipongi mo e efiāfi pea 'oku 'i ai e taimi 'oku maha ai e vai 'oku faingata'a. Pea 'oku fiema'u ha konga 'oku ma'olunga ange ke tu'u ai e tangikē pea na'e 'i ai ai kole ki he Minisitā Ako ke 'ave ki he tūkunga ko ia 'oku 'i ai e 'Api Lautohi ha ki'i konga ai ke tu'u mei ai 'enau tangikē, ko e tu'u ko ē 'a e tangikē 'oku ki'i ma'ulalo ange he taimi ni. 'Oku 'ikai ke a'u 'a e vai ia ki 'Api Lautohi, 'alu atu pē 'o ngata 'i hala pea ko e ngāue ko ē ki he tamaiki 'oku toki 'utu pē kane 'o 'ave ki he fale ko ia, falemālōlō. Pea na'e 'i ai e tokanga ki ai pea na'e 'osi fakahoko pē ki he Minisitā Ako.

Ngaahi fiema'u kāinga Kolonga

Ko Kolonga fiema'u ke ai ha tokanga ki he to'utupu mo e faito'o konatapu. Na'e tokanga lahi 'aupito ki ai 'a e kāinga 'o Kolonga ke fai ha tokoni ki ai 'a e, tokanga lahi ki he kosilio 'o e sipoti lolotonga tokolahi 'a e fānau mei he vāhenga ko eni 'oku nau kau mai ki he 'akapulu 'iunioni 'i he ta'u 15 ki he ta'u 16 pea ko ia 'oku ai 'enau tokanga ke ai ha kosilio sipoti 'a e vāhenga, 'I ai mo e, 'i ai e fale *pack* 'i Kolonga ko e ma'u pē ia 'e he tokotaha fakafotuitui ka na'e 'i ai 'enau pehē na'a lava ke fai ha tokoni ki ai ki he tokotaha ko ia. Fiema'u mo e 'uhila hala ke tokoni ki he fefononga'aki e kau toulekeleka he po'uli, fiema'u mo e fale koka'anga 'a e kulupu koka'anga, Fiem'au mo e toho'anga vaka ke malava 'o toho mai ai e vaka ki kolo he 'oku tō mai ko ē 'a e matangi lolotonga fai atu foki 'a e tanu he taimi ni e fōsoa pea nau faka'amu pē ke ai ha me'a ke faka'atā ke lava 'o toho'i mai honau ngaahi vaka ki 'uta he taimi ko ē toutai. Fiema'u e ngaahi hola ke fokotu'u 'i honau feitu'u pea 'e fiema'u mo e tokoni ki hono, ki he ngaahi fale holo ko ia he matangi ko *GITA* 'a ia na'e to e 'i ai pē fiema'u ki he me'a ko ia.

Ngaahi fiema'u 'a Manuka

Ko Manuka na'e fiema'u pē ke 'oua 'e to e ue'i 'a e maama lanu engeenga 'oku fakahoko 'aki 'a e hū mai ki taulanga mou faka'amu pē na'a fanongo mai e kau ngāue 'uhila he 'ai ko ia fetongi e 'uhila 'oku nau pehē pē 'oku ai e fo'i, honau fanga ko ē 'oku nau hake mai ai nau o ki tahi 'o fai e toutai nau vakai mai ko ē po'uli sai ke tu'u pē fo'i maama engeenga ka na'e fakakaukau foki e, 'a e Potungāue ...

<009>

Taimi: 1140 – 1145

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Potungāue 'Uhilá ke fetongi e ngaahi fo'i maama engeengá, 'alu pē ki he maama hinehina. Pea nau pehē ke tuku pē tuku pē fo'i maama 'e taha honau fangá ke lava 'enau toutai, nau sio mai he po'uli 'o 'ilo mai pē 'a fanga ke nau hake ai na'a 'ohovalé kuo nau omai nautolu 'o hake mai 'i Niutao pea to e mole ai 'enau fāngotá hano to e kole 'emautolu. Pea ko ia 'oku, na'e 'osi fakahoko pē ki he 'Uhilá kapau 'oku nau to e fanongo mai pea nau kātaki pē 'o to e tokoni mai pē ke 'oua e to'o e fo'i maama engeengá kae faingofua e foki mai ki 'utá. Pea na'e 'i ai e tokanga ki he pisinisi pausa 'a e tangata'eiki ia 'e taha. Na'e maumau 'aupito 'i he afā. Mahalo ko e me'a ko iá na'e 'ikai, te'eki ai foki ke fu'u loko lava ha tokoni ia ki he fanga pisinisi iiki pehē na'e tu'u pea maumau he afā. Ko 'etau ngaahi tokoni holo ko eni 'oku fai he taimi ní, ko e me'a pē 'oku, ko e me'a ko ē fanga ki'i pisinisi 'oku te'eki ai ke fu'u lava lelei ka 'oku fai pē 'a e tokanga ki ai. Ka na'e kau ai mo e tangata'eiki ko ení, na'e, 'oku kei tu'u pē 'ene pausá 'o a'u ki he 'aho ni. Fiema'u mo e tokanga ki he vai e koló, fiema'u ke to e fakalelei'i e hala holá.

Ko e fo'i tu'u ko ia 'a e ki'i kolo ko ia ko Manuka pea mo Navutoka ko e fo'i, na tu'u fakataha. Pea ko e fo'i hala holá, tu'u mai ia ofi mai ki he mui'i kolo mai ko ia ki Talafo'ou 'i, 'a ē ko ē na'e toki tanú 'i Navutoka. 'A ia ko e me'a ko e fo'i faingamālie pē ia ko ē 'oku lava ko ē na'e 'i ai e ki'i fo'i hala na'e fai ai 'enau, nau ngāue fakataha ki aí. 'A ia ka fai ha hola, ko e lele pē mei, 'a e kāinga mei Manuka ki he fo'i halá nau fetaulaki ai mo Nautoka kátoa 'o toki hake ai ki 'uta. Pea tatau pē mo e taimi ni e o ki 'utá ko e o, pau ke fai 'a e, ka na'a nau kole mai pē 'e, pē 'oku, 'e,

na'e 'i ai pē laulau na'a lava ke 'i ai pē ha'anau ki'i fo'i hala he 'oku pau ke hū ia he anó. 'Oku 'i ai e fo'i ano ia he tu'a ko ē 'o Navutoka ko ē pea mo Afā, pea mo Manuká 'o lele ai pē 'o a'u ki Kolonga, fo'i ano ia 'oku lahilahi. Pea 'oku pau ke kolosi ha fo'i hala ia he anó. Ka ko ia, sai pē ko e 'Eiki Minisitā Ngāue eni 'oku 'i heni pē ke me'a pē ki ai ko e anga pē, faka'ai pē 'a e fakamatala ke mea'i pē. Ka ko e faka'amú na'e 'i ai, kapau 'e lava ha hala hola 'a nautolu, kolosi he anó 'o hake ai ki 'olunga toki 'alu. Ko e fo'i me'a pē eni kuo lava e kolosí 'oku lele pē 'i Navutoka 'o 'alu ai ki 'olunga. Pea ko ia ko e hala pē ia 'oku ngau ngāue'aki he taimi ní. 'Oku ki'i matolu e anó ia 'oku faingata'a e me'á ke, pau pē ke feinga'i ke tanu ha fo'i hala ia ai. 'A ia ko e me'a ia 'o Manuká.

Fiema'u vivili 'a Navutoka

Ko Navutoka, na'e 'i ai 'a e tokanga ki he tukuhaú, na'e pehē, 'oku fu'u lahi e tānaki tukuhaú 'a e Pule'angá ko ení. Kuo fakatetenga e tukuhaú he feitu'u kotoa a'u ki he fanga ki'i kau pisinisi iiki. 'A ia na u feinga ke fakamatala e me'a ko iá ka na'e mahino ngata'a pē ki he kau fehu'i ko eni e tangata'eiki ko eni na'e fai e fehu'í, 'oku 'ikai ke 'i ai ha pehē 'oku to e kehekehe ha taha. Nau toki 'osi e me'á toki fai e ki'i talanoa kimui mahino kiate au ko e ki'i ta'emahino pē he anga e, 'a e anga ko ia e tu'u 'a e fa'ahinga kalasi 'o e tukuhaú, 'a e tukuhaú fakafo'ituitui pea mo e, kae 'ofa pē na'e ki'i mahino. Pea nau kole pē ke nau lava mai pē ki he potungāue 'o fai ha talanoa mo kinautolu, Potungāue Tukuhaú. Na'e 'i ai e tokanga ki he pa'anga faka-Fale Alea. Hangē ko e me'a ko ia nau toki fakahoko atu e anga hono tufotufá. Na'e 'i ai e me'a na'e tokanga ki ai 'a e kāinga ia ko eni 'o Navutoká, 'ikai ke nau fiemālie ki he tufotufa ko ia 'o e pa'anga. Kaekehe, na'e feinga pē ke fakahoko kia kinautolu ko e kau 'ofisakoló ko nautolu pea mo e pule fakavahé, nautolu 'oku nau fai hono tuha ni 'o e me'a ko ia mo e anga ia 'enau fakapotopotó 'i he, neongo 'oku hangē ko eni ko 'Eueiki nau lave atu ki aí. Na'e 'oange pē 'enau tahamano. Ko e anga ia 'enau sio pē 'a kinautolu pea toki fai leva 'a e toengá 'o toki fai e vahevahe ai. Pea na'e 'i ai pea mo 'enau tokanga ki he uamano ko ia 'oku fai'aki ko ia e ngāue fakatokolahí, 'oku tu'u ko ia 'i he kosilio 'a e kau 'ofisakoló, ke mahino pē 'oku anga fēfē hono ngāue'akí. Na'a nau fiema'u ....

<001>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... pea mo e palau 'a e kolo pea nau tokanga pē ki he fanga ki'i hala ko ia 'o e koló. Pea 'i ai mo 'enau nau lāunga mai talamai na'e te'eki ai tu'o ua 'a e valitā ko ia e hala ko ena hola na'e toki langa. 'Oku 'ikai ke u tui pē na'e, 'oku 'ai pē hē ko e me'a ē na'e 'alu hake ka 'oku te'eki ai ke māhino pē na'e mo'oni koā ia pē 'ikai. Ko e fokotu'u 'o e fale lālanga na'e kau mo kinautolu pea nau tokanga 'i he fiema'u 'o e me'a ko iá. Pea mo e akó, ako *kindergarten* 'oku nau tokanga pē 'i ai ha lava ha ki'i tokoni ki ai.

Fiema'u vivili Talafo'ou

Talafo'ou na'a nau tokanga ki he tufa afā mahalo ne 'i ai e ngaahi fale na'a nau pehē 'oku kau ka nau feinga pē ke fakamāhino e me'a ko ia pea na'e to e fai 'a e talanoa pē ki ai pea mo e potungāue. Ko e hala pule'anga na'a nau faka'amu ke, 'oku 'i ai e ki'i fo'i hala ia he vaha'a ko ia vaha'a tofi'a. Na'e hala ko ē na'e tanu na'e tu'u ai e, fo'i meimei ofi ai e mui kolo ko ē 'i loto kolo afē ki Navutoka ka ko e tu'u ko ē pea hoko atu foki 'a Makaunga. Pea ko e hala vaha'a tofi'a 'o Lauaki pea mo e tofi'a ko ia 'o e Pule'anga 'a Makaunga 'oku ui e ki'i fo'i hala ko ia ko e hala

Manumataongo. Pea na'a nau pehē 'oku toki ko e fakamanatu mai ki he motu'a ni ke tanu mu'a mo e ki'i fo'i hala ko ia 'o lele ia 'o a'u ki Matangile'omoe ki he fo'i kolosi mai mei Hoi ki he'enu faingofua 'a e holo pea mo, ke nau ō ki he'enu ngaahi ngōue'anga. Fakalelei'i e fōsoa na'a nau pehē 'oku, ko e fo'i tauhele 'one'one ko eni 'oku fai ko ē 'e tanu ko ē 'i Makaunga mo Talafo'ou 'ikai ke fu'u loko ngāue lelei kae to e fai atu pē mu'a ha fakakaukau na'a lava pē ke to e hangē ko Navutoka 'o tanu hōlisi maka.

Fiema'u vivili 'a Makaunga

Ko e a'u mai ki Makaunga na'a nau to e tokanga pē ki he hala pule'anga hangē ko e 'ū, ki'i hala ko ē na'a ku lave ki ai 'a e Hala Vaha'akolo ko ia 'o e tofi'a 'a Lauaki mo e tofi'a 'a e Pule'anga. Pea mo e nau tokanga pē ki he, ko e anga ko ē fēfononga'aki mai mei Tongatapu 10 ki kolo ni 'oku fu'u tuai e ōmai he pongipongi pea mo e efiāfi. 'Oku fihi e hala pea nau to e 'eke mai pē 'oku fēfē 'a e tanu ko ia 'a e hala fakakavakava ko eni 'oku 'amanaki ke 'ai 'i Fōlaha pē 'e lava fakakū pea mo e anga mo 'enu faka'amu ke, mo fakakaukau'i pē na'a to e 'i ai mo e fo'i hala fakakavakava ko eni na'e fa'a fai ki ai e talanoa na'a lava kolosi ko ē mei, pea mei Pātangata hē mei Siesia hē ki Makaunga pea mo Nukuleka. Ko e anga ia e faka'amu mei he feitu'u ko ia 'i he faingata'a'ia ko ē 'o e fēfononga'aki. Ko 'etau, kapau 'oku 'alu ki he kaha'u ke kau pē mo ia he fakakaukau.

Pea na'e tokanga e kolo ni ki he tautea ko ia 'o e ngaahi ngāue'aki 'o e faito'o konatapu. Na'a nau pehē 'oku fu'u si'isi'i. 'Oku fu'u si'isi'i e, 'a 'eku ki'i, nau ongo'i pē 'oku nau faingata'a'ia he tau'i 'enu fānu 'i he ngāue ko eni 'a e faito'o konatapu. Ko e fakatafe ko ē vai ko e ki'i kolo ni foki 'oku hangē 'oku ki'i ma'olunga hake kaka ki 'olunga pea 'oku nau fakatokanga'i ko e hala 'oku vave pē ko e tanu pē tautēfito tanu hake pē ko ē 'a e makamaka vave pē hono to e kai ia 'e he 'uha. Pea mo 'enu faka'amu pē ka, pē 'oku 'i ai ha fakatafenga vai ha fa'ahinga me'a ke tanu 'o ki'i fuoloa. Pea na'a nau kole mai ko e me'a ki he nō pa'anga 'oku, kapau 'e 'i ai ha *scheme* 'a e Pule'anga ke nau lava 'o ki'i ma'ama'a ange ki he kau pisinisi iiki mo e kau *informal sector* pē 'e lava ha me'a ke fokotu'u he Pule'anga.

Ko e Nukuleka na'e tokanga 'a e kainga 'o Leka ki he malu honau tahi pule'i makehe mei he fana iká 'a e kau toutai mei he ngaahi vāhenga kehe. Ne pau pē 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e Minisitā Ako foki pea mei Tongatapu 9 mei Tatakamotonga. Nau hanu mai talamai 'oku fa'a me'a mai e kāinga 'o e Minisitā 'o maumau lao honau potu tahi ...

<002>

Taimi: 1150—1155

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ka 'oku 'ikai ke nau fana kinautolu. Ka ko e ngaahi pā ko ē 'a e ngaahi fo'i 'one 'o le'o lahi, tā ko ē ko nautolu pē 'oku nau ōmai 'o fai ko ia homau feitu'u, mei Tongatapu 10. Kaikehe, ka 'oku ne 'omai pē 'a e fakakaukau ko ē, he 'oku 'i ai 'a e tokanga ki tahi he kuo 'auha 'a e ngaahi me'a mo'ui, 'i he kei ngāue 'aki 'a e fa'ahinga toutai ko ia. Kuo tau hiki atu eni ke 'oua 'e to e fai ha me'a pehē,

Ngaahi fiema'u 'a Hoi

Ko Hoi! Na'a nau tokanga ki he tokoni afā, 'I he'enua pehē pē ke toe ki'i fakalelei'i, he 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'iate kinautolu 'oku nau ongo'i 'oku fiema'u, ka na'e talaange pē ke nau fetu'utaki mai kae fai hano to e sio ki ai. Ma'u 'a e fale lālanga. Ko e fale fakakolo, 'oku te'eki ke 'i ai hanau fale fakakolo. Mahalo ko e fale pē 'o e Uesiliana mo e ngaahi Siasi 'oku nau ngāue ki ai Nau mīsini vai 'oku nau fiema'u mo e 'uhila, hala 'oku nau tokanga ki ai, mo e fakalelei'i 'o e 'Apiako Lautohi. Mahalo na'e 'i ai ha lave ki mu'a ke fakalelei'i, ka 'oku nau kei tatali mahalo 'oku ngali fuoloa 'a e kongā ko ia.

Fiema'u 'a Talasiu

Ko Talasiu, kāinga eni 'o e Tu'ilakepa. Ko 'enua fiema'u toutai, talamai ko honau fanga ki'i vaka toutai na'e maumau ko ia 'i he afā, 'Oku 'ikai mahino kiate kinautolu pē 'oku kau 'i hono tokoni'i pē 'ikai. Sai pē, he 'oku me'a heni 'a e 'Eiki Minisitā Ngōue mo e Toutai. Mahalo pē 'i he tokoni afā, 'oku 'i ai 'a e ki'i kongā atu ai ki he kau toutai. Ka ko e anga eni 'enua tokanga mai. Pea mo e kongā ko ia ki hono fakangatangata ko ia 'a e feitu'u ki he matātahi. 'Oku 'i ai 'enua tokanga ki ai. Mahalo 'oku te'eki ke 'i ai ha'anau kongā pehē, ka 'oku nau faka'amu ki ai. Ko e halā, na'e fiema'u mo ia ke tanu fakalelei.

Ngaahi fiema'u 'a Lapaha

Ko Lapaha. Ko 'emau a'u mai eni ki he kongā faka'osi. Ko Lapaha. Ko e fale *pack* na'e fiema'u pea fai 'a e vakai ki he ...nau fakamālō ki he kongā ko ia 'oku tu'u 'i he Fale *Pack*. Pea vakai ke fakama'a 'a e 'elia ke hoko ki ai 'a e tanupou mo e me'a ko ia. Ko e pa'anga fakavāhenga na'a ku feinga ke fakama'ala'ala 'a e anga ko ia hono fakamoleki 'e he Kosilio, 'e he kau 'ofisakolo pea mo e anga hono vahevahe 'o e pa'anga.

Ko e sīpoti na'a nau tokanga 'aupito ki he sīpoti. Na'e pehē kapau 'e 'i ai ha tokoni 'oku fiema'u 'aupito ke tokoni ki he ngaahi sipoti kehekehe, ke 'uluaki kamata hake mei lalo he ngaahi vāhenga, ke 'ohake lelei 'a e Sīpoti. Pea na'a nau fakatātā'aki pē 'a e Mate-Ma'a-Tonga, na'e 'i ai. Ko Taumālolo foki ko e tokotaha ia mei he Vāhenga Lapaha, 'i Lapaha Tongatapu 10. Pea ko 'emau tu'u ko eni, ko e 'uhinga 'a e ki'i me'a ko eni hoku ki'i kauva'e, ko e me'a 'i he Sīpoti. Ko e me'a ia 'i he taimi ko ē, na'e 'ai mo e takataka tukituki, ka ko e taimi ni ia 'oku tokanga 'aupito 'a e kau sīpoti 'i homau Vāhe ki he sīpoti, pea 'oku mou mea'i pē. Na'e 'osi atu pē 'a *Willie O!* Hoko mai eni 'a Taumālolo he taimi ni. Ha'u pē mei he Tongatapu 10.

Sai! 'Oku 'i ai 'a e tokanga lahi 'a e Vāhenga Tongatapu 10 ki he sīpoti.

Ko e faka'osi pē ko e ngōue. Ko e ngōué, ko e taha ia'a e me'a 'oku mau tokanga lahi ki ai, he ko e ma'u'anga mo'ui ia. Pea ko e anga ia 'emau tokanga ki ai. Pea nau tokanga leva ki he palau mo e 'u me'a ko ia, pē 'e ma'u ha palau. Kaikehe! Ko e me'a ki he ngōué, 'oku tokanga lahi 'aupito ki ai 'a e vāhengá, tautautefito ki Lapaha, ko e fonua ngōue ia homau vāhenga, ngōue meleni pē ko ha fa'ahinga ngōue pē. Tokolahi 'aupito 'a e kau ngōue 'i ai.

Fiema'u 'a e kāinga 'Eueiki

Ko e faka'osí, ko 'Eueiki. Na'e fiema'u pē ke ma'u ha palau ke toho 'aki honau vaka 'i he taimi ko ē 'oku kovi ai 'a e tahi. Kuo faka'au pē ke nau tokosi'i. Ko e taimi 'e taha, ko e toho ko eni 'o e vaká, ki 'utá. Kuo pau foki ke toho 'a e vaka ke hao, kuo toe ui 'a e Lautohi ke nau tokoni hono toho'i 'a e vaka. Pea kuo nau kole mai....

<004>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...na'a 'i ai pē ha ki'i palau ke tokoni pē ki he'enau ngoue, pea mo ha ki'i palau ke toho'i 'aki 'a e vaka ke vave ki 'uta. Ko e anga ia 'a e fiema'u 'a e ki'i motu ko ia, ko e 'ai pē ke mahino 'oku kehekehe pē 'etau ngaahi fiema'u, tautolu 'i Tonga ni 'oku ofi pē 'a e falemahaki, ko nautolu kā nau ka puke 'oku faingata'a, 'oku 'i ai 'a e ki'i faingata'a 'i he fo'i vaha'a folau. Pea 'oku ko e 'uhinga ia 'a e me'a na'e fai ai ko ē 'a e vahevahe pea pehē pē 'a e kau 'ofisakolo 'oange ke tau tatau pē. 'Oange pē fo'i tahamano ma'a 'Eueiki, kae toki toenga ai 'a e sēniti pea toki vahevahe ki he anga 'o e tokolahi. Pea ko e uafú 'oku nau faka'amu pē na'a lava 'o ki'i fakaloloto 'a e uafu, ko e talanoa fuoloa eni, kā 'oku te'eki ai ke fu'u loko pau ki he anga 'o e kāinga, 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'oku nau loto ke fana'i 'a e fo'i uafu, pea 'i ai 'a e loto 'oku nau pehē na'e ngali fakatu'utāmaki ia na'a fana'i, pea 'oku kei kei fai ai pē 'a e anga 'o e talanoa, pea 'oku 'osi fa'a 'ave pē ki'i kole ki he 'Eiki Minisitā Fonua, kā 'oku mahalo na'a me'a ko ia ki he fana mo e me'a ko ia, fai 'aki pē 'ene fakapotopoto ko e hā 'a e taimi lelei 'oku ngalingali ha mai ha fo'i ke fai ha ki'i sivi lelei na'a 'osi angé to e faingata'a ange 'a e hū ki 'uta. Ko e kole mai pē kae Potungāue Mo'ui kapau 'e ki'i lava tu'o taha ange ha 'ofisa he māhina 'oku kau lelei ki he 'enau mo'ui, tatau mo e Potungāue Polisi, pea 'oku ou 'eke ange 'ikai ke mou nofo melino pē, 'ikai ko e 'ai pē taimi 'e taha 'oku 'aonga pē ke ha'u pē 'a e polisi 'a'ahi mai pē ki heni, mau sai pē kā 'oku 'i ai pē ngaahi fiema'u 'e fakahoko mai.

Ko e fakamā'opo'opo 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u vivili pea mo e 'i ai 'a e me'a 'oku 'osi lava, hangē ko e ta'u kuo maliu atú 'i hono fakalelei'i ai 'a e hala pule'angá, hala hola, fokotu'u 'a e ngaahi maama hala, ngaahi 'a e fōsoa, ma'u vai 'a e ngaahi kolo, pea mo e poupou'i 'a e ngoue 'i he vāhenga. 'I ai pē 'a e ngaahi fiema'u vivili hangē ko ia na'e 'osi fakahoko atú, ke kei toe pē ke fai pē ha tokanga ki ai. Kā ko e Līpooti ia 'oku ou 'oatu Sea, pea 'oku ou fakamālō atu 'i he ma'u 'a e taimi ki he motu'a ni, ke fakahoko atu 'a e anga 'o e ola 'o e 'a'ahi Faka Fale Alea na'e fai 'e he motu'a ni, mo e kau 'ofisakolo ki he ngaahi mo e kau ngāue 'a ho'o mo e ni'ihi 'o ho'o kau ngāue ki he vāhenga Tongatapu 10. Mālō 'aupito, ko e anga pē ia 'o e Līpooti. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō Fakafongga Tongatapu 10.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Fokotu'u mai 'e he fakafongga 'ene Lipooti ke tali, me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakamolemole pē 'a e 'Eiki Sea, 'oku 'i ai ha ki'i me'a mahu'inga 'oku toutou hā mai 'i he ngaahi Lipooti 'oku ou kole pē pē 'e lava keu ki'i fakamahino fekau 'aki mo e faito'o konatapu Sea.

Fakatapu atu ki he Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea, 'oku hā eni 'i he peesi 10 (a) 'a ia ko e fiema'u eni 'a Makaunga ke to e hiki hake 'a e tautea ki he ngāue'aki 'a e faito'o konatapu. 'I he lele atu 'a e motu'a ni Sea 'o kau 'i he ki'i polokalama 'a e to'utupu ko eni 'o Tongatapu 6 na'e fakahoko 'i he Falaite mo e Tokonaki kuo 'osi, ko e feinga ai pē ke fakafepaki'i ko eni 'a e faito'o konatapu. Pea na'e fai 'a e lave ai fekau'aki mo e tautea kā 'oku ou kole pē Sea ke teu puke 'a e faingamālie ko eni ke 'oatu.

Lao Faito'o Konatapu mo e ngaahi tautea

Ko e tu'u ko ē 'a e Lao ki he Faito'o konatapu ko e tautea 'oku anga pehē ni. 'Oku fakakalakalasi 'i he lao 'a e faito'o konatapu ke kalasi 'e ua ko e (a) mo e (b), pea te u kamata atu 'i he (b) Sea 'oku faingofua ange ia 'a ia ko e maliuana ia mo hono fa'afa'ahinga, ko e lau 'o e maliuana ko e tenga'i maliuana, ko e va'a mo e aka mo e hā fua. Ko e kalasi (b) ia Sea. Ko hono tautea 'oku anga pehē ni, kā ma'u kita moha kalamī 'e 28 pē si'i hifo ai ko e tautea ko e mo'ua pa'anga 'oua 'e to e laka ange 'i he pa'anga 'e 5000 (nimaafe) pē ngāue pōpula 'oua 'e to e laka 'i he ta'u taha pē ko e fakatou'osi. Kā 'ova leva 'i he kalamī 'e 28 'oku pa'anga ia 'e nimamano pē ko e ta'u ngāue pōpula ta'u 'e fitu pē fakatou'osi, 'a ia ko e maliuana eni 'oku ou talanoa ki ai Sea.

Ko e kalasi (a) 'a ia 'oku kau ai 'a e *heroin* ko e *cocaine* ko e *ice* mo e kalasi kehekehe 'osi fakafa'afa'ahinga 'i he lao Sea, 'oku tohi'i mai pē ia 'oku *range* hono tautea ...

<005>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Polisi : ... mei he pa'anga 'e 1 miliona pē ko e ngāue pōpula ta'u 'e 30 'ikai to e laka ai, pē fakatou'osi 'a e 1 miliona pē ngāue pōpula, 'oua 'e to e 'ova he ta'u 'e 30. Ko e tu'u ia 'a e tautea he taimi ni Sea. Ko e taimi ko ia 'oku hā si'isi'i ai, ko hono 'uhingā pē ko e fakatatau ki he lahi mo e kalamī 'o e faito'o kona 'oku puke mo ha ni'ihī. 'A ia ko e tukuatu pē Sea, ko e 'uhingā ke mea'i 'e he kakai 'o e fonuá, kapau leva 'e toe fiema'u, na'e 'i ai 'a e ni'ihī foki na'a nau fiema'u 'e nautolu ke hiki hake eni 'o kau 'i he tautea mate, pē ko e ngāue pōpula ki he mate Sea. 'I 'Amelika 'oku fokotu'u ia 'e Palesiteni *Trump* 'i 'Amelika ke kau 'a e hia faito'o konatapu, ko e *capital crime*, pē ko e hia 'e lau ia Sea ke fakahoko ki ai 'a e ngaahi tautea a'ua'u ko ia. Ka ko e tu'u ia lolotonga 'a e Lao 'a Tonga Sea, ko e tokoni atu pē ia.

Pea ko e faka'osí, ko e me'a fekau'aki mo e vaka na'e mauma'ú Sea. Ke mea'i pē 'e he kakai 'o e fonuá, ko e ngaahi koloa ko ia 'oku maumau lolotonga 'a e afā, 'oku ta'etute pea ta'etukuhau hono hū mai Sea, 'a e ngaahi koloa na'e maumau 'i he afā. 'A ia 'oku toki ngata ia Sea, 'ikai ke lau ki heni 'a e me'akaí, pea mo e koloa vala, kuo 'osi ia, ka ko e ngaahi koloa lalahi ko eni 'oku toki ngata ia Sea ki he 2020 ki Fepueli, ta'u 2020. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na tapu ko e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Fakamālō atu ki he Fakafofonga Tongatapu 10 he Lipooti. Ko e ki'i kole pē eni ia ki he Pule'anga, na'e 'ohake, toutou 'ohake pē 'e he 'Eiki Mēmipa 'a e fiema'u 'e he kāinga, pē 'oku to e 'i ai ha founa, kapau na'a nau pehē na'e 'ikai ke nau ma'u ha tokoni mei he afā. Ko e kole pē ia ki he

Pule'anga, kapau pē 'oku 'i ai ha founa, pea toki fakama'ala'ala mai. 'Oku tatau pē mo e Vāhenga 'o e motu'a n, na'e 'i ai pē 'a e kāinga na'a nau pehē na'e tonu ke nau ma'u ha tokoni ka na'e 'ikai ke nau ma'u. Kapau pē 'e toki fakama'ala'ala mai ha taimi kimui, kae tukukehe ia, pou pou ke fokotu'u atu 'a e Lipooti. Mālō Sea.

Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Lord Tu'i'afitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea 'oku ou kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu ho Fale. Hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Tongatapu Fika 3, Lipooti lelei eni, pea 'oku ou 'ohovale lahi. 'Oku fe'unga pē ia mo e 'Eiki Minisitā ko eni. 'A 'ene lava 'o fakatofufu lelei 'a e ki'i tangai pa'anga ko ia 'a e Fale 'o e Feitu'u na. 'Oku hoko 'a e pa'anga 'o e vāhenga fakafeitu'u 'oku fa'a monū'ia ai 'a e ngaahi fai'anga fili, 'a e pa'anga mei he Feitu'u na, taki ai 'a e Feitu'u na ho Fale. Kau ia 'i he vālau lahi ko u hūfanga he tala fakatapu fakakaukau mo fakatupu ngāue ki he kakai 'o e fonua. 'Oku ou faka'ofu'ofa 'ia 'i he 'Eiki Minisitā 'i he he 'a'ahi ko eni, 'oku ne lava 'o 'oange 'a e fo'i mata'ifika pea nau toki fiemālie kotoa ki ai. 'Oku 'asi ai 'a e ngaahi kaveinga ngāue ai 'a e Pule'anga, ha taki lelei ai. Ko e vahevahe taaú mo e tatau, pea 'oku hā mei heni. 'Oku tonu ke ako mei ai 'a e 'ū vāhenga. Ko e me'a pē ko ē 'oku tau loto taha ki ai, pea 'ai leva ke 'oua leva 'e kehekehe ē mei hē mo ē. Ka 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā.

Ko hono ua pē, 'oku ou tokanga pē ki he 'ū tangikē vai ko eni kuo fai hono fakakakato. 'Oku 'asi he ki'i kongā 'i loto 'i hē, 'a e fokotu'u mai 'a e taha 'o e ngaahi koló, 'oku nau kei tatali ki he *civil society*, 'a e ngaahi *fund* mahalo 'a *Canada*. Ka kiate au 'oku tonu pē ke fai ha ngāue 'a e 'Eiki Minisitā ki he ngaahi kupu 'oku 'ikai faka-Pule'anga, ke fakapapau'i ma'u pē 'a 'enau hanga 'o taki 'a e kakai mo 'enau 'amanaki. 'Oua 'e faka'amanaki'i pehē'i 'a e si'i kakai, he 'e hala ai mo e to'o fatongia ia 'a e Pule'anga, mo e ngaahi ngāue langa hake, 'oku fai mei ho Fale ni Sea.

Tokanga 'ikai ke napangapanga malie vahe \$ tokoni vāhenga fili

Lord Tu'ilakepa : 'E Sea, 'e sai pē ke u tokoni ki he 'Eiki Nōpele he me'a ko eni. 'Oku ou fie tokoni atu pē ki he Feitu'u na ki he me'a ko ia 'oku ke mea'i, 'oku ke vikia foki 'a e Minisitā he pa'anga vahevahe. 'Oku ke me'a hifō ki he me'a ko eni 'oku ne vahe ko e vahe tatau, mo'oni 'aupito pē ia 'Eiki Sea, koe'uhi ke 'ohake 'a e ngaahi fonua 'oku iiki. Ko e fo'i fakalea ko ia 'o e me'a vahe fakafō'i'ulu. Ko 'eku fehu'i atu ia ki he Feitu'u na. 'Oku 'i ai homau ngaahi fo'i 'ulu na'e tonu ke vahevahe fakafō'i'ulu. 'Ulu 'o 'Eueiki, 'a e toenga ko ia 'o e sēniti 'o fakatatau mo e vahe. Kapau 'e to'o 'a e fo'i lea ko e vahe fo'i 'ulu kae 'ange, tau pehē ko e vahe ki he ngaahi kolo lalahi. He 'oku ou tui ange au ki ai 'Eiki Sea. Koe'uhi 'oku 'i ai 'a e ngaahi fu'u kolo 'oku lalahi ange ko Navutoka, ko Lapaha. Ko e vahevahe fakafō'i'ulu, 'oku fakata'e'aonga'i leva 'a e fo'i 'ulu ia tapu ange mo e kakai 'o e ngaahi kolo iiki ko ē. 'A ia 'oku 'ikai ke napangapangamālie 'a e fo'i vahevahe sēniti.

Tokanga ki he fiema'u palau mei 'Eueiki

Lord Tu'i'afitu: Mālō 'aupito Sea kae faka'osi 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni. Ko e faka'osi pē Sea 'oku ou tokanga ki 'Eua si'isi'i, 'isa 'a 'Eueiki, ko 'Eua si'isi'i ia na'e Vāhenga pē ia ki 'Eua he kuohili pea mo hono tukufakaholo. 'Oku ou mālie'ia 'aupito ki he ki'i potu si'isi'i ko eni. Ko e toki motu eni 'oku ne hanga 'o to e 'omai mo ha toe 'uhinga kehe 'a e mahu'inga 'o e palau. Ko e lahi taha 'a e ngāue palau 'i he ngaahi Vāhenga ko e hanga pē ki he ngaahi ngoue'anga mo e

me'a. To e 'omai 'e 'Eueiki ia 'a e ho'ata ia 'o e tu'unga 'o e fa'unga 'o e motu, ke tokoni ke fakahaofi 'a honau kakai, mo e fefolau'aki, mo e fetukutuku 'i honau ki'i motu. Sea. Ko 'eku fokotu'u eni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, tapu mo ia, tonu ke fika 1 'a 'Eueiki neongo 'ene ki'i tokosi'i. He 'oku mahu'inga 'a 'enau fokotu'u mai ko eni, 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he ngoue, ka 'oku to e mahu'inga ki he mo'ui. Ko e hā 'a e mahu'inga 'o e ngoue kae mole 'a e mo'ui. Mahu'inga 'aupito 'a e ki'i fo'i fokotu'u ko eni 'a 'Eueiki.

Ko hono ua pē, 'oku ou kole fakamolemole pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi mo e 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku hangehangē 'oku 'ikai ke hōhōa tatau 'a e kaveinga ngāue, mo e taumu'a 'a e ongo Potungāue ni mo e si'i me'a 'oku fokotu'u mai ko eni. Pē tu'o taha pē tu'o 2 ange he māhina, mahu'inga 'aupito Sea 'a e ki'i kakai ko eni, Ki he Potungāue Polisi, ko 'ene kaveinga ngāue ko e falala'anga mo pau 'a e fakahoko ngāue. Ko e fokotu'u mai ko eni pē 'e tu'o taha pē 'e tu'o 2 ange he māhina 'oku nau fiema'u. Tatau pē mo e Potungāue Mo'ui 'oua na'a li'aki ha taha. 'Oku tonu leva ko e kole fakamolemole ki he Minisitā Polisi mo e Minisitā Mo'ui, tonu pē ke to e ... neongo 'oku tokosi'i 'a e ki'i kakai ko eni, ka ko 'ene maau ange 'a e tokosi'i, 'e toki maau ai 'a e tokolahi. Ko ia pē 'a e fakahoha'a pea 'oku ou fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā kae toki fai 'a e fakatonutonu 'a e Fakafofonga Vava'u Nōpele Fika 1 mo hono tali. Mālō Sea 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Mālō. Kole atu pē ki he Fakafofonga Tongatapu 10, ke hikihi hifo pē ho'o tali, toki tukumai 'a efiāfi. Hou'eiki toloi 'a e Fale ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2pm)

<008>

Taimi: 1405 – 1410

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e faingamālie eni ki he Fakafofonga Tongatapu 10 mo 'ene ngaahi tali ki he fehu'i 'oku 'oatu mei he Hou'eiki Fakafofonga.

Tali ki he founa ne tufa'aki \$ tokoni hili afā

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu ki he Feitu'u na Sea. Mālō e to e 'omai e faingamālie pea ko u fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa. Ko u vakai hifo mahalo ko e ki'i kongā 'e 4 na'e fai ki ai e hoha'a e kau Mēmipa 'o e Fale 'eiki ni. Ko e 'uluakí ko e anga ko ia 'o e tufa 'o e sēniti ko ia ki he ngaahi fale ko ia na'e maumaú. Ko e mo'oni, na'e 'ikai ko ha me'a faingofua hono 'ai pē ko e hā e me'afua 'e fai'akí. Pea na'e 'i ai e ngaahi, he 'uluaki lisí foki na'e fai e ngaahi savea na'e ua mahalo e ongo saveá. Ko e savea ia na'e fai 'e he *NEMO* pea mo e savea na'e toki, na'e fai 'e he Potungāue Sitetisitiká. Pea na'e ai pē ngaahi me'a na'e fai ai 'a e feta'emahino'aki 'i he kakaí, fai ai pē ngaahi lāunga. Pea fai 'a e to e sio fo'ou ki ai. Pea ko e me'a na'e iku ki ai 'a e fakatau ko ia 'a e Kōmiti, na'e tuku ki he fo'i takai hono uá ke fai'aki pē 'a e sio ko ia pea mo e ngaahi *criteria* na'e ngāue'aki 'e he Potungāue Sitetisitiká. Pea ōmai pē ki he potungāue ko iá, ko 'enau 'io pē ki ha hingoa pea toki 'alu ange leva e tokotaha ko iá mo e la'ipepa ko iá pea toki 'oange 'ene sieké

ki Fale Pa'anga. Ko e anga ia e fo'i tufa faka'osi' pea ko u lave'i pē 'e he motu'a ni, 'oku 'i ai pē ki'i ni'ihi tokosi'i 'oku kei 'i ai pē 'enau ki'i hoha'a. Pea ko ia ko u 'amanaki pē, na'e 'i ai e fakakaukau ko 'ene lava pē 'a e fo'i tufa ko eni' pea ko e ngatá ia. Pea ko u tui pē 'oku feinga ki ai 'a e potungāue ke fakalelei'i kotoa e fanga ki'i me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e ngaahi hoha'á fakatatau ki he *criteria* ke faka'osi'aki 'a e tufa 'i he fo'i tūkunga ko ia 'i he 'aho ní. Ka 'oku, ko ia 'oku 'i ai ha'ane kei tāla'a pea 'oku ngofua pē ke mou 'omi kae fakafou pē ki he Potungāue Sitetisitiká, ko nautolu te nau ....

<001>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... nau fai e talanoa pea fai ai hono fakalelei'i ha me'a 'oku totonu ke fakalelei'i.

Ko e kongá ko eni hono uá ko e me'a na'e tokanga ki ai e Fakafongá Nōpele mei Vava'u ki he fakalea ko ia 'o e vahevahe, vahe fakafo'i 'ulu. Na'e vahevahe tatau foki pea taki 1 mano pea toki fakalea atu ko e vahe fakafo'i 'ulu 'a e kongá hono uá. Me'apango pē na'e tonu pē ke fakahoko atu pē he, hangē 'oku ki'i *mislead* pē 'oku 'ikai ke loko māhino e fo'i lea ko iá. Ka na'e 'uhinga pē ia ko e ngaahi vahe ko ē na'e toko lalahi ngalo 'iate au na'e 'i ai pē fo'i fika ki lalo ngata ai. Ko ē na'e laka hono tokolahi he fo'i fika ko iá ki 'olunga pea ko nautolu pē ia 'e vahe fakafo'i 'ulu. Tānaki kátoa pē kinautolu mo e ki'i toenga sēniti 'o fai'aki 'a e vahe. Ko e 'uhinga ia kae tonu pē ke, tonu pē ho'o me'a mai fakamatala mai ka na'e 'uhinga pē ki he ngaahi fo'i kolo lalahi ko eni 'e fā ko eni. Ko nautolu na'e tokolahi ange 'i he fo'i *threshold* si'isi'i taha ko ia na'e pehē 'enautolu ke ngata ai.

Tali ki he tufa tangike ma'a e vāhenga

Ko e me'a ko ē ki he tangikē vai tui ko e tangikē foki 'e 10 na'e tufa mai ki he vāhenga pea ko e kolo ia 'oku 12. Pea na'a mau fili ko ia e vahe 'osi 'emau fakataha pea fokotu'u pē foki e tangikē 'i tu'a 'i he ōmai ke fai hano vahe. Ko e kau tama pē ko ē na'e vave ko ē 'o fá'o ko ē ki he 'enau me'alele pea 'osi ia pea toe fo'i toko ua ia, 'ikai ke ma'u ha'ana tangikē 'anaua pea mau mātuku ai pē he pō ko ia. Ka ko e anga 'eku fakakaukau 'oku fanongo mai pē vāhenga ko 'emau sēniti ko eni 'oku 'omai 'e kumi ai ha ki'i fo'i tangikē 'e ua ke fakakakato 'a e ongo kolo ko iá. He ko e kolo ia 'e taha tā ko ē na'e 'osi 'omai e fo'i fakafuofua mai mei he *Caritas* talamai ke 'ange e tangikē ki he 'api ai 'e taha. 'Oku nau pehē ko e 'api ia 'oku ki'i vaivai ange 'ene tūkunga. Pea nau pehē au 'e ma'u 'e he 'ofisakolo ko ia 'a e tangikē kae fo'i taimi ko ē 'e vahe ai he pō ko ia kuo vave ange kau tama ia ko ē pea 'ikai ke ma'u e fo'i tangikē ki he kolo ko iá. Pea, ka 'e fai e ki'i feinga ke fakalelei'i 'a e kongá ko ia.

Tali ki he kole palau 'Eueiki

Ko e kongá ko eni ki he palau ki 'Eueiki 'oku mo'oni 'oku nau fiema'u pea 'e fai ha tokanga ki ai ha feitu'u 'e ala ma'u mei ai. He 'oku tokoni pē ia ki he 'enau palau pea to e tokoni ki hono fakatoho honau fanga ki'i vaka he ko e anga ia 'enau fēfononga'aki honau ki'i motu. Ko ia pē Sea e ki'i tali 'oku 'oatu ki he ngaahi fehu'i kuo 'omai. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Vava'u 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea. Fakatapu foki heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpele pea pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. ‘Eiki Sea mālō mu’a ho’o laumālie lelei ki he ho’atā faka’ofa’ofa ko eni ka ko u faka’amu pē Sea ke u fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ka ko e Fakafofonga ‘o Tongatapu 10 ‘i he līpooti faka’ofa’ofa kuo ne lava ‘o vahevahe mai mo kitautolu ‘i he ho’atā ko eni. Pea ko u faka’amu pē Sea ke u, ke ki’i fakamāhino mai pē he ‘e ‘Eiki Minisitā Sea na’e ‘i ai pē ‘ene me’a ‘anenai fekau’aki pea mo e tokotaha sīpoti ‘iloa ke ne fakamāhino mai angé pē ko ‘ene ‘uhinga kia *Jason Taumālolo*. Ko ia koā ‘e ‘Eiki Minisitā ?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E ‘Eiki Sea ko ‘eku ‘uhinga ki he tokotaha ko iá na’e hanga he ‘e Hou’eiki ‘o e, ‘o mau vāhenga Kalaniuvalu ‘o ‘oange hono ‘api. Ko e ...

‘Akosita Lavulavu: Fakafeta’i.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Osi ‘oange hono konga kelekele ke me’a ai ‘a e tokotaha ko iá fakataha pea mo Lolohea ‘oku ‘i ai pea mo e Kātoa ‘i homau ki’i feitu’u. Ko e mamahi’i ai pē ia ‘o e va’inga mo e sīpoti ka ‘o kapau ‘oku ‘i ai pē ha me’a ‘oku tokanga ki ai e Vava’u 16 ko e anga foki ‘etau tu’u ...

‘Akosita Lavulavu: Ko ia eni Sea ‘oku ‘ai eni ke u hoko atu ki ai Sea. Ko e fo’i fehu’i pē Sea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ‘i ai pē pea mo e, ‘oku ua pē hotau anga ‘etau me’a na’a ‘oku ‘i ai pē ha konga pehē ‘oku tokanga ki ai ‘a Vava’u 16.

‘Akosita Lavulavu: Nau faka’amu pē Sea ke ne fakapapau’i mai ko *Jason Taumālolo*. Ko e tangata ko eni ko *Jason Taumālolo* Sea tamai ...

<002>

Taimi: 1415-1420

‘Akosita Lavulavu: Mālolo, ko e tangata ia mei he Kolo Hea. Holonga, Holonga Vava’u 16. ‘Oku ou fiema’u pē ke fakamahino Sea, ko e ‘uhinga pē ko ‘etau Lēkooti. Ke mahino ko e tangata ‘iloa ko eni, ko e tangata ia mei he Vāhenga ‘o e finemotu’a ni. Hoko atu ki ai Sea, ko u faka’amu pē kapau temou ..’alu ki he peesi 10 (*a*). Na’e ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e kolo ko eni ko Makaunga, fekau’aki pea mo e nō pa’anga. ‘A ia ‘oku ‘asi pē heni ‘i he Līpooti, ko e kole mei he Kautaha lalanga, pē ‘e malava nai ‘e he Pule’anga ‘o fakahoko ha nō ‘oku fakafaingofua ki he Hou’eiki Fafine ken au nō ai ke tokoni ki he ‘enau ngaahi ngāue. Pē ‘e malava ke hilifaki ha ki’i tupu si’isi’i ‘i he nō ko eni.

Ko u faka’am pē Sea. ‘Oku ‘ikai ko e vāhenga pē ko eni ‘oku ‘ohake ai ‘a e me’a ko eni ke nō ko eni ma’a e kakai fefine. Ka ‘oku to e ‘ohake ia ‘i he ngaahi Līpooti kehekehe pē pea mei he ngaahi Vāhenga kehe, ‘o kau ai pē mo e vāhenga ‘o e finemotu’a ni. Ka ko ‘eku faka’amu Sea, pē ‘e lava nai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ko e ‘uhinga foki ko e Minisitā eni ki he pa’anga. Ko ia ‘oku ne pule’i ‘a e pa’anga ‘a e fonua. Koi a pē ‘oku ne to e tokoni hono fakakaukau’i ‘etau pa’anga

fakataha mo kitautolu. ‘Oku ‘i ai nai ha fa’ahinga polokalama kuo ne fokotu’utu’u ke lava ‘o fakatōli’a ‘a e fiema’u ko eni ‘a e si’i ngaahi fa’ē ko eni, pea ko e si’i Hou’eiki fafine. He ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni na’e toki ‘ohake ‘i he ta’u ni. Na’e ‘ohake ia ‘i he ta’u kuo ‘osi, to e ‘ohake ‘i he ta’u atu. Ka ko u faka’amu pē Sea, na’a lava ke tokoni mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, he koi a ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga. Ke tokoni mu’a ki si’i ngaahi fa’ē mo e si’i kau fefine ke ‘i ai mu’a ha ki’i polokalama nō, he ko eni ‘oku ‘asi pē heni ‘i he fakamatala. Kapau ‘e lava pē ke ‘i ai ha ki’i *interest* pē ko ha ki’i tupu si’isi’i ke nau totongi fakafoki. Te nau kei poupu’i ‘aupito ‘enautolu ‘a e polokalama nō pea te nau faka’aonga’i ‘a e polokalama nō ko eni ‘e fokotu’u ‘e he Pule’anga.

Ko e ua leva ki ai Sea. Na’e ‘ohake pē heni ‘i he Līpooti mei ‘Eueiki fekau’aki mo e faka’amu ke ‘a’ahi atu ‘a e Potungāue Polisi, pea pehē ki he Potungāue ‘a e Pule’anga ‘o fai ha ki’i polokalama. ‘Oku ou poupu’i lahi ‘aupito ki he Fokotu’u ko eni Sea. ‘Oku ou faka’amu au ia na’a lava ke ō atu ‘a e Potungāue Polisi pehē ki he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga, ‘o fai ha’anau ngaahi polokalama pe ko ha *community awareness programs* ki he kakai ke lava ke mea’i ‘e he kakai ‘a e ngaahi lelei pea mo e ngaahi me’a, pea ‘e lava ke tokoni ‘a e ngaahi Potungāue ko eni kiate kinautolu ki he ngaahi me’a ’oku nau fiema’u. Ko e anga pē ia ‘a e ki’i lave atu ‘i he ki’i lipooti ko eni *but overall* ko e fakalukufua Sea, ‘oku ou faka’amu pē ke u fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he Līpooti faka’ofo’ofa mo lelei ‘aupito mo fakamahino pe ki he tama ko eni ko Jason Taumālolo, ko e tama ia mei he Vāhenga Vava’u 16. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Sea! Tapu atu ki he Feitu’u na Sea. Tapu atu ki he Palēmia pea pehē ki he toenga ‘o e Hou’eiki. ‘E Sea, ko ‘eku ki’i fakamalanga atu , ko u ‘alu atu mei he ki’i tuliki ‘e taha ‘Eiki Sea. Ko u nofo pē ‘o lisi fakalukufua Sea, mahalo ko e me’a eni ia ‘e 12 pē 14, pē 15 ‘oku ‘ohake ‘i he Fale ni. Pea ko e 15 ko ia ‘Eiki Sea. Kātoa, kātoa ‘a e ‘u vahe ‘e 15 ‘oku nau ‘i ai kātoa ... ‘oku ou tui pe au ia ko e Minisita Pa’anga foki eni ko e minisita foki ‘oku fakapotopoto. Pea ko u ki’i fakakaukau pe au pe na’e me’a atu ‘a e ‘Eiki Minisita ‘o pehe ‘oku ‘ikai ha silini. Ko e ‘uhinga pe ki he kāinga pe na’e ‘i ai ha’ane lea pehē pe ‘ikai. ‘Eiki Sea koe’uhi he ko e natula foki ia ‘a e tamai, ko e vili mai ‘a e fānau te u silipa au te u kahoa au. Pehē atu leva ‘a e tangata’eiki ‘oku ‘ikai ha’atau sēniti. Kaikehe ko ‘eku poini ‘Eiki Sea hanga mu’a ‘e he Pule’anga ‘o nouti hifo e me’a ‘e 14 ko eni. Tau pehē hala ko e fanongo ko ē ‘a e Palēmia mo e Pule’anga he ‘ikai ke nau fanongo nautolu ki he lipooti ‘a e Fakafofonga. Ko ‘ene ha’u pe ‘a e fo’i lipooti hala nau sio nautolu ki he 17 Ha’apai katoa. Koe’uhi na’a ‘oua pea faifai kuo u fakakaukau au ia mo ‘eku lipooti ko ‘eku ‘oatu ko ē ki he kakai ‘e fai e fo’i me’a ko ia. ‘Eiki Sea ko e taha ia. ‘A ia ko ‘eku kole ‘a’aku k he Pule’anga ko hono mo’oni ‘oku malie ‘aupito ‘a e lipooti ‘oku fai mai ko e me’a pe kuo pau ke fai. ‘Oku ou fakakauaku ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea...

<004>

Taimi 1420-1425

Mo’ale Finau: ...pule’anga ki’i fakamā’opo’opo angé tau vakai ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea, ko e palau, monū’ia ‘a e vāhenga ko eni ‘Eiki Sea palau ia ‘e ua, ko ‘eku toki ‘ilo eni ‘oku palau ‘e

ua ‘a e vāhenga ko eni ‘Eiki Sea, Ha’apai ‘ikai ke ‘i ai ha palau ia ‘i Ha’apai, na’e anga fēfē ‘ohovale pē kuo ua ‘a e vāhenga ia koē, hala ‘a Ha’apai ia.

Ko e me’a ‘e taha ‘Eiki Sea hangē ko eni tangi mai ‘a e ki’i kolo ko ē ke ‘oatu ‘enau ki’i palau ko e toho vaka, fēfē ke pehē atu ‘a e Fakafongā, toho ‘a e vaka ‘i he taimi ‘oku tō ai ‘a e havili, palau ‘i he taimi la’āā, koe’uhí ‘Eiki Sea, koe’uhí ko e kaikehe ‘oku ou ‘oatu pē ki’i fakakaukau ko eni ‘e hou’eiki ‘oku ou nofo au ‘o fanongo ‘i he fu’u lisi ko eni ongo’i ia ‘e au kiate au hangē te u fakakaukau au ia ‘Eiki Sea hangē koē ha’atau polokalama fakamē pē ‘atautolu, lāu atu pē fu’u lisi, ko ‘ene a’u pē ko ē ki he ta’u fo’ou tau to e o to e lau mai ‘a e fu’u lisi, tau fanongo pē foki ki he polokalama ko eni ‘o e *reform* ‘Eiki Sea, ko ia ‘oku ou tu’u pē au heni ‘oku ou kole pē au ki he Pule’angá, kole pē ‘aku ia pē eni, mou hanga mu’a ‘o fakatokanga’i ‘a e fu’u lisi ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafongā, fo’i lisi ‘e 17 ko eni, ko e hala, ko e fale lālanga, ko e me’a ‘e taha ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi vāhenga ia ‘oku fale lālanga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’amau fale lālanga ia ‘o mautolu ki he me’a. Kā ‘oku ‘ikai foki ke u manako ‘Eiki Sea keu fa’a fakatangitangi pehē ko e ‘uhinga he na’e tangi mai ‘a e kāinga pe au talaange ‘e au ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha silini ia ki ha fale lālanga.

Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘oatu ‘a e ki’i fakakaukau ko eni ki he hou’eiki ketau hanga mu’a ‘o fakatokanga’i ‘a e Līpooti ko eni, Līpooti faka’ofa’ofa ‘Eiki Sea, kakato kātoa hangē ko e fōsoa, ‘e fakafongā ko e ki’i tauhele ‘one’one ne ‘i ai ‘a e ki’i ni’ihi ne nau ōmai ki Ha’apai ke fai ‘a e ki’i tauhele ‘one’one pea u tuli mai ‘e au fakafongā, ‘osi fa’u ‘emau ki’i me’a ‘amautolu pe au ‘alu au ia ‘o fai ‘a e ki’i fakatotolo ‘ou ‘ilo’i ‘e au ia ko e ‘one’one ia na’e hanga ‘e he ‘Otuá ia ‘o fa’u ‘a e fo’i māmani ko eni ko e ‘one’one na’e tānaki ia ‘i he ta’u ‘e miliona, pea *form* ‘aki ‘a e fo’i *island*. Ko e ki’i la’isima koē ‘oku tokoto ki tahi ke tānaki ‘one’one ko eni ‘e ta’u ia ‘e miliona, ‘a ia ‘oku ou pehē ‘e au ia fakafongā, ‘ai ‘etau fōsoa ‘atautolu ‘i he founa ko ena ko ē mei Nāvutoka ko ena ki he kolo ‘e taha, ko e ‘uhinga kae ki’i tuku ‘a e ki’i ‘a e tānaki ‘one’one, ko hono fakakātoa ‘oku ou fiefia, ‘oku ou fiemālie pē au ki he Līpooti ‘Eiki Sea, ko ‘eku kole pē ki he Pule’angá ke fakatokanga’i ‘a e fo’i fiema’u ‘e 17 ko ē pea ‘ai kātoa a’u ki he ‘etau ki’i vahevahé pē ‘e anga fēfē ki’i hala ‘e fīha atu ki hē ki’i hala ‘e fīha, ke ‘oua mu’a ‘e Fakafongā na’a tō noa ho’o fakakaukau ‘o pehē te ke hala koe ‘e hongofulu, fu’u fo’i kolo ‘e hongofulu, ‘ikai, mahalo ‘e ‘oatu pē fo’i hal;a ‘e taha, kae tukuange ki he toengá ke hala ‘a Kolomotu’a, ko Sopu ko Okoa, ko e ki’i hala ‘i ‘O’ua ko Lofanga, ‘e pehē anga ‘etau tipeiti ‘Eiki Sea mo ‘etau ‘ofa ‘i hotau fonua, mālō ‘Eiki Sea.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘a’ahi Fale Alea Tongatapu 10

‘Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lipooti ‘A’ahi Vāhenga Fili Tongatapu 10 ki he 2018, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a e Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfītu, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai ‘a e hou’eiki, toko hongofulu mā ono.

Lipooti ‘Atita makehe fekau’aki pea mo e Tohi Tangi fika 1/2018

Eiki Sea: Mālō hou'eiki, tau hoko atu ki he fika 7 'etau 'āsenita, ko e Lipooti 'Atita makehe fekau'aki pea mo e Tohi Tangi fika 1/2018, kole atu ki he Kalake ke ne lau mai.

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Fale, kae 'atā ke lau atu 'a e Līpooti 'Atita makehe.

Lord Fakafanuia,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Re: Lipooti 'Atita Makehe, Tohi Tangi ki he Fale Alea fika 1/2018.

'I he loto mātu'aki faka'apa'apa mo'oni ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'āā 'a e Hou'eiki 'o e Fale Alea, 'oku ou fakahū atu 'a 'eku Lipooti ni ko e ola 'o e 'atita makehe fekau 'aki mo e kaveinga 'oku hā atu 'i 'olunga.

Kae kimui ia 'oku ou to e fakamālō lahi atu pē ki he Feitu'u na mo e Fale Alea 'i hono fakatokanga'i 'o e tau'atāina kakato 'a e motu'a 'Atita Seniale ki hono fakahoko 'o e fatongia mafatukituki mo mātu'aki mahu'inga ni.

'Oku fakaikiiki atu pē 'i he'eku līpooti, tohi fakamanatu 'oku tānaki mai na'a ku vakai kakato pē ki he Tohi Tangi na'e 'omai 'i ho'o me'a tohi mai 'o e 'aho 25 'o Sune, 2018.

<005>

Taimi: 1425-1430

Kalake Tēpile: ... Na'a ku aofangatuku ai pē 'a e ngaahi 'elia 'oku angamaheni 'aki pē 'a 'enau kau ki he'emaui 'atita angamaheni, pea fakakau ki he'emaui polokalama ngāue 2018/2019. 'Oku ou to e 'oatu pē foki mo e ngaahi 'elia, 'oku ou aofangatuku, 'oku 'ikai ke u fakakau kinautolu ki he'emaui palani ngāue 2018/2019. Ko u matu'aki fiefia ke toe fakamaama ha kongā 'o e Lipooti ni 'o ka to e fiema'u.

'I he loto faka'apa'apa mo'oni

.....
Sefita Tangi
('Atita Senial)

Mālō 'Eiki Sea .

Lord Tu'ilakepa: Sea, tapu pē pea mo e Feitu'u na, kae'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Fale Aleá 'Eiki Sea. Ko e talu pē foki mei 'aneuhu mo e kei nofonofa pē 'a e feme'a'aki he Fale

‘eiki ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ‘oku ou tu’u pē au ko e fakamālō atu 'Eiki Sea ki he ‘omai ā ‘a e Lipooti ko eni. Talu ē e nofo ‘a e me’a ‘a e Hou'eiki ni mo nau fakatatali ke fai mo ‘omai ‘a e Lipooti ko eni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ko e Lipooti ko eni, ko e ki'i peesi mahalo pē ‘oku 12 'Eiki Sea, Neongo ‘ene 12 'Eiki Sea, ka ‘oku kakano lelei. Ko hono ‘ai pē ‘e tahá 'Eiki Sea, kau eni he manioke lelei ‘aupito ‘aupito hono ‘omai 'Eiki Sea. Neongo pē 'Eiki Sea ‘oku ‘i ai pē ‘a e fanga ki'i me’a 'Eiki Sea ‘oku tonu ke fakalelei'i, ka ko au ‘oku ou tui ko e hā pē ‘a e aofangatuku ‘e ‘omai ‘e he ‘Atitá, pea ‘oku ou tui ko ‘ene napangapangamālie ia 'Eiki Sea. Neongo ‘a e ‘ikai ke fu’u ho’ata mai 'Eiki Sea, ka ‘oku mahino mai pē 'Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ki'i me’a ‘oku hoko ki he ‘Atita. Fu’u fuoloa ‘a e ‘oatu ‘a e Lipootí, nau tali mai pē ko e ki'i peesi ‘e 12. ‘Asi mai pē mo ‘enau *scope* na’e fai, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi feitu’u, ‘elia, pau pea ‘oku ta’ota’ofi ‘oku ‘ikai ke a’u honau mafai ki ai 'Eiki Sea.

Kole tukuhifo Lipooti makehe ‘Atita ki he Tohi Tangi fika 1/2018

Ka kiate au ‘oku ou fakamālō. Fakamālō atu ki he 'Atita Seniale he'ene lava ‘o fai ‘ene ngāue, ‘o ‘omi ta ko ē ko e ki'i me’a ‘oku si'isi'i pē ‘ene ki'i Lipooti, kae tautoloi, tautoloi, hangē ka tu’u e ta ‘a e mafu ‘o e fonuá ni 'Eiki Sea, ko e hā koā ‘ene me’a ‘oku ngaohi, (hūfanga he fakatapu) ngaohi ‘osi ‘a e māhina ‘e fiha toki ‘omai, te ki'i lau'i hake pē 'Eiki Sea kuo ‘osi ‘a e ki'i Lipooti ko eni 'Eiki Sea. ‘Oku ou tui au 'Eiki Palēmia, ko e Lipooti ko eni mālō hono ‘omai. ‘Oku ou fokotu’u atu 'Eiki Sea, tukuhifo mu’a ki he Kōmiti Kakato ke tau feme’a’aki ai, lahi ‘a e ngaahi me’a ia ‘e fai ‘a e feme’a’aki ki ai. ‘Oku hangē pē ko e me’a ko ia ‘a e Minisitā Leipá, ko e ki'i me’a si'isi'i, ka ko hono fakalolotó, ko e loloto atu 'Eiki Sea. Loloto pea mo e moana, ‘ikai ke u lave'i pē ‘e lava ha taha ‘o a’u ‘i he fa’ahinga loloto ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko eni ‘a e 'Atita Seniale 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, fokotu’u atu mālō hono lau, tukuhifo ā ki he Kōmiti Kakato ke tau feme’a’aki ai 'Eiki Sea . Mālō.

'Eiki Sea : ‘Eua 11.

Tēvita Lavemaau : Tapu pea mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki ‘o e Falé ni 'Eiki Sea. ‘Oku ou tu’u hake pē au ke u kaungā kau he fakamālō ki he ‘Atita, he lava lelei ‘a e fatongia ko eni ‘o ‘omai. 'Eiki, ko e ki'i Lipooti ko eni hangē ko ia ‘oku me’a ki ai ‘a e 'Eiki Nōpele mei Vava’u, ‘oku peesi mai pē ‘e 10 tupu. Ko e tohi ko ē ‘a e Tohi Tangi na’e ‘omai, na’e 100 tupu ia na’e lava pē ‘o lau. Pea ko e me’a ia ‘oku ou kole atu 'Eiki Sea, ke laumālie lelei pē ‘a e Feitu'u na pea mo e Fale, tuku ke lau kakato ‘a e tali ko ia na’e ‘atu te nau ‘omai. Ke mea'i ‘e he kakaí, pea toki tukuhifo ai pē ia ki he Kōmiti Kakato ke fai hano alea'i. Mālō 'Eiki Sea ‘a e ma’u faingamālie.

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Palēmia .

Fakaloloma fiu tali Pule’anga ke lau ‘enau tali fekau’aki mo e tohi tangi

'Eiki Palēmia : Fakatapu atu ki he 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Pehē ‘a e fakatapu kia moutolu ‘a e kau Hou'eiki Mēmipa. Sea, ‘oku ou fakamālō atu ki he Lipooti ko eni. Ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki'i me’a ‘oku ou tokanga pē ki ai Sea. ‘Oku kei fakaongoongo foki ‘a e fonua ni, ke lau ‘emau tali. Hangē ko ia ‘oku mou mea'i na’e ‘osi fakahū atu, pea ko e kongā lahi ‘emau tali, ‘oku ‘ikai ke tali ia ‘e he Kōmiti. Pea ‘oku fakaloloma ‘a e me’a ko eni...

Taimi: 1430-1435

'Eiki Palēmia: ... he ko e anga ko ē fakakaukau 'a e motu'a ni tau'atāina. Ko e Tohi Tangi ko ē na'e fai na'e lahi e ngaahi me'a ai na'a mau fakakaukau ke mau hanga fokotu'u atu ke to'o hangē ko eni ko e kau *Facebook* ko ē na'e fakamo'oni he *Facebook*. Mahino pē ka mautolu ka na'e 'ikai ke mau loto mautolu ke ue'i e me'a ko ia. Mau tukuange 'a e tangi 'a e kakai ke fiemālie. Ko e me'a ko ē 'oku ou, 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea ko eni kuo mou 'ai e Tohi Tangi pea mou feinga'i e 'Atita ke to e ha'u, ha'u mo 'ene fu'u līpooti. 'Oku te'eki ai pē ke fanongo mai 'a e kakai ki he'emaui tali. Ka neongo ia fai pē he me'a ke lava homou loto pea lau e Tohi Tangi ko eni. 'A e tali. Lau mai kae tuku ke mau toki 'oatu ā 'emaui tali pea kapau he 'ikai ke mou tali ke 'oatu 'emaui tali, pea mau feinga ā ha feitu'u kehe. Ka u ui ā ha fakataha mo e kau faiongoongo.

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

'Eiki Palēmia: 'Oleva mu'a ke 'osi 'eku ...

Lord Tu'ilakepa: Ko e ki'i kole pē au ki he Feitu'u na 'Eiki Palēmia, 'ai ke maau ho'omou līpooti kae 'omai 'a e me'a ko ena na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki kae tuku pe ā, mo'oni e 'Eiki Palēmia tuku pē 'a e tali 'a e me'a ke mai ki heni he 'oku 'osi maau he kau Mēmipa pea 'omai ho'omou tali he koe'uhī ko e konga lahi ia 'Eiki Palēmia ho'omou tali 'osi fuoloa 'ene 'ave 'o'ona he pepa, ke ke mea'i. 'Oku ke mea'i koā he Feitu'u na e me'a ko ē tu'unga ki ai ho'omou tali 'osi fuoloa 'ene 'i he pepa 'a'ana. Ko e me'a ko ē 'oku ou ma'u 'Eiki Sea ki he Feitu'u na 'Eiki Palēmia ko e, 'oku 'i ai pē ...

'Eiki Palēmia: Ko u kole atu mu'a Sea ke tuku ange mu'a ke 'osi ai leva 'eku me'a kae toki 'omai 'ene ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai ko u 'ai atu ki he Feitu'u na he 'oku ke me'a mai he Feitu'u na 'oku hangē 'oku pehē 'oku mau kau atu ki hono ta'ota'ofi e me'a 'a e Feitu'u na, 'ikai ko e Sea 'oku ne ta'ofi ke napangapangamālie e tali mei he faha'i. 'Oku ke me'a hifo ki he Līpooti 'a e 'Atita, 'ikai ke fu'u loko 'i ai ha me'a ia 'e fekau'aki ko u toki 'ohovale pē au he toki sio hifo ta ko ē 'oku 'i ai pē pa'anga 'a e Pule'anga na'e 'ave 'o 'ai 'aki e feitu'u ko ē ka ko u kole atu ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakato ke tau feme'a'aki ai 'Eiki Sea, kae tali mu'a ki ho'omou līpooti ke 'omai mei he kōmiti ko e hā e me'a 'oku hoko ki he līpooti e kōmiti ko eni he 'oku mo'oni e 'Eiki Palēmia hā e me'a 'oku mou to e fakafiepoto'i ai 'a 'enau me'a. Kapau pē 'oku 'i ai ha lea 'oku kovi pea to'o. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mo'oni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmia pea 'omai ke fai ki ai e feme'a'aki.

'Eiki Palēmia: Sea, kātaki mu'a ka u faka'osi atu. Ko e anga ko ē 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni ko e Tohi Tangi foki eni 'a e kakai. 'Oku 'ikai ko ha Tohi Tangi 'a e kau Mēmipa 'a e Fale Alea pea na'e 'osi lau 'enau Tohi Tangi. Ko 'emaui tali ko e tali ki he kakai. Pea ko e anga e fokotu'u, tuku ange mu'a 'emaui tali ke lau. Pea tuku pē kakai ke nau fanongo, nau 'osi fanongo nautolu 'i he ngaahi tukuaki'i. Pea tuku ange pē 'emaui tali pea kapau 'oku pehē he kakai 'oku loi ko e anga

ia ‘enau fakamaau. Ka ko u fokotu’u atu te tau fetakai tautolu he me’a pea ‘omai mo e ‘ū līpooti ‘Atita ka mau tangutu atu pē ‘o fakaongoongo pē ko fē koā ha taimi ‘oku ‘omai ai ha faingamālie.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakamolemole pē he'eku to e tu'u hake. 'Eiki Palēmia, kole atu ki he kōmiti ke fai mu'a mo 'omai mu'a 'a e līpooti ko ē 'a e Feitu'u na koe'uhī ke 'ai 'o lau pea 'ohake mo e me'a ko eni 'oku 'ohake he 'Atita ko 'ene 'osi pē 'a'ana ia 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'amau kaunga 'oku mau talitali atu ki he kōmiti.

'Eiki Palēmia: Ko e faka'osi atu pē Sea. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha'amau ...

Tēvita Lavemaau: Sea, kole pē ke u ki'i tokoni ki he 'Eiki Palēmia kapau 'e laumālie lelei ...

'Eiki Palēmia: Tokoni mai.

Tēvita Lavemaau: Mālō 'Eiki Palēmia. Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki Sea. Sea ko 'eku fakamanatu pē au ia 'oku 'i heni pē Sea 'o e Kōmiti *Privilege*. Na'e 'osi tuku ki ai he Feitu'u na e tohi pea na'e, ko e ongoongo fakamuimui ko ē na'e 'omai ki he Fale ni 'oku nau lolotonga ngāue ki ai. Ke 'oange mu'a ha faingamālie ki he Sea 'o e Kōmiti ke, ko e 'uhinga na'a pehē he 'Eiki Palēmia ia 'oku 'ave 'ene tohi tali 'a'ana ia 'o tata'o ha feitu'u. 'ikai 'oku ou tui 'oku fai pē ngāue ki ai. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakatapu ki he ...

'Eiki Sea: Me'a mai e Fakafofonga Ha'apai Nōpele.

Fakama'ala'ala he ngāue Kōmiti ki he tali 'a e Pule'anga ki he tohi tangi

Lord Tu'iha'angana: Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. 'UHINGA Sea ko e, na'e 'ikai foki ke u. fai pē fehu'i 'a e Palēmia ia 'uhinga 'oku mea'i kātoa pē he Feitu'u na ia 'a e tūkunga ko ē 'oku 'i ai e ngāue he taimi ni. Pea nau 'amanaki pē au pea mahalo 'oku tu'u hake ko eni 'a e, me'a hake 'a e Fakafofonga 'Eua ia ka ko u tui pē au na'e 'osi 'ai pē ke tali mai he Feitu'u na he 'oku ke, me'a, 'osi mea'i kātoa e me'a 'oku hoko. Kai kehe hangē pē ko ia na'e tau tuku mai ko ena pea tau mālōlō na'e tuku mai foki he kōmiti 'a e ngāue pea na'e 'osi 'i ai 'a e fakataha 'a e kōmiti mo e ngaahi ngāue fekau'aki mo e Tohi Tangi, ko homau fatongia ia pea 'oku 'i ai mo e Tu'utu'uni Ngāue 'oku fai'aki ka 'oku vakai'i 'a e ngaahi fakalea mo e ngaahi 'uhinga mo e ngaahi hā fua e ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

Lord Tu'iha'angana: ... 'o e Tohi Tangi na'e muimui ki ai e Kōmiti.

Kei fakaongoongo Kōmiti ki ha tali 'a e Pule'anga ki he me'a ke to'o he'enau tali

Na'e loto taha leva e Kōmiti he ngaahi me'a ko ē na'a mau, na'e to'o hake 'oku fiema'u ke fakalelei'í, pē ko e to'o ha ngaahi kupu'i lea. Pea ko e founga ngāue pē ia Sea. Na'e 'osi fakahoko ki, fakahoko atu 'e he motu'a ni ki he Feitu'u na 'i he tohi 'a e me'a 'oku tu'utu'uni ki ai e Kōmití pea ko 'eku lave'í na'e 'osi fai 'e he Feitu'u na e tohi 'i he uike pē ko iá, uike ua ko eni kuo 'osí. Na'e 'osi 'oatu pē ia ki he Feitu'u na. Ka nau ma'ú, he'eku 'eke fakamuimui mai ki he Kalaké he 'uluaki uike ko eni pea fai e folau ko ena ki he Mate ma'a Tonga mo e hā fua. Pea na'a ke 'osi fai 'e koe tohi, ko ho'o fetu'utaki kia nautolu ko ē na'e mai e talí, fekau'aki mo e me'a ko eni pea 'oku talu mei ai 'oku te'eki ai ke, fakaongoongo e Kōmiti ke tali mai pē ko e hā e me'a 'oku hokó mei he'enua, he me'a mei he me'a na'e 'oatú kae toki hoko atu e ngāue. Pē 'oku nau tali mai pē 'oku nau tali e me'a 'oku mau, na'e fiema'u 'e he Kōmití. Ko e me'a kehe ia. Pea kapau 'e 'omai 'oku 'ikai ke nau tali 'enautolu ke to'o mo liliu e ngaahi me'a na'e fiema'u 'e he Kōmití, pea te mau fakataha leva 'o lipooti atu kia koe pea ko e hā leva ho'o aofangatukú pea fai ia. Ka ko 'emau kei talitalí ke ma'u mai 'a e tohi ko ia na'e *official*, na'a ke fai ki he, kapau ko e 'Eiki Palēmia mo e Kau Minisitā na'e fai e me'a. Kei fakaongoongo ke nau tali mai, mālō Sea.

Tali Palēmia ki he 'uhinga kei fakaongoongo Kōmiti ki he'enua tali

'Eiki Palēmia: Ki'i faka'osi atu au Sea. Fakamolemole pē Feitu'u na. Ko e 'uhinga foki 'a e motu'a ni ke fai ha talí, he ko 'emau tali ko ē 'e 'oatú 'oku fekau'aki tonu ia mo e lipooti ko ē. Pea te u 'oatu ha fo'i fakatātā mahino 'e taha. Ko e fika 'uluaki he, ko e fika 'uluaki mai 'ia Piveni Piukala, tokua 'oku fu'u lahi hono vāhengá pea na'e 'ikai ke tu'uaki pea 'oku kaume'a mo hoku foha. Lipooti ē mei Ha'amoá 'oku ou lolotonga, ko e me'a ia na'a ku loto ai ko ē ke lau 'emau lipootí. Ko e lipooti ē mei Ha'amoá ki he ngāue 'a e tokotaha ko ení. Fe'unga mo e uakilu fāmano 'ene vahé. Mahina pē 'e 3. 'Asi lelei hē. Pea nau to e fakavikiviki'i, ko e me'a ia nau 'uhinga ko ē ke tuku e lau 'emau, ke 'ai 'emau lipooti, 'emau talí he te u tufa atu e me'a ko ē ke mou lau.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Palēmia fakamolemole pē ki he Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Te mou to e lipooti 'atita moutolu 'oku te'eki ai pē ke 'i ai ha'amau tali.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakatonutonu atu e Feitu'u na, tuku mu'a ke mai ho'omou lipootí pea toki 'omai e me'a ko ia 'oku ke loto, 'oku ke me'a mai he me'a 'a Pivení, ka 'oku ke mea'i e lipooti ko ē, 'ave siliní 'ikai ke 'i ai ha ola 'e taha, hala ke 'i ai ha ola, 'ikai ke 'i ai ha lipooti hangē ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai'akí, ki Tonga ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ko u kole atu ai ke tukú ka tau 'ai ki he me'a ko ē he koe'uhí, ko hono 'ātunga ē 'e me'a hake Minisitā ko ē ki he Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Fakafofonga, 'ai mo ke faka'apa'apa ki he kakaí.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Kakai ko ē na'e o ako ki he me'a ko iá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Palēmia ko 'etau 'i he Fale ni ke tau tipeiti.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele kātaki 'o me'a ki lalo 'oku lolotonga fakatonutonu ē.

Lord Tu'ilakepa: Kapau ko u 'oatu ha me'a mo'oni 'Eiki Sea pea tonu mu'a ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ai ka u fakatonutonu atu ho'o me'a mo'oni. Ko 'eku fakatonutonu atu Sea. Kapau te tau 'alu ki he 'atita, aofangatuku eni 'a e 'atita, hala ha me'a 'e taha 'e maumau. Ko e me'a ia 'oku 'ai ke tipeiti' i he taimi ní, ka u 'atu mu'a e ki'i, 'a e ki'i fakakaukau ko eni. Ko e motu'a ni kuo 'omai e tohi ke to'o 'a e pēseti 'ova he 50 'eku talí. 'Oku ou fehu'ia, 'a e Kōmiti ko eni 'oku nau hanga *evaluate* e me'a ko iá 'aki 'a e fo'i makatu'unga 'e 3. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e fo'i lea ko e 'ita, 'oku 'uhinga ia ko e fo'i lea ko e *temperate*. Kae fakatonutonu mai ia ko e 'ū me'a 'oku fai ai e 'ita.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'ai mu'a ke u ki'i kole atu mu'a ki he Feitu'u na 'e Minisitā. Me'a ki he Kōmiti ke mou femahino'aki kae 'omai. Pea ke faka'apa'apa ki he ni'ihī he Fale ni. Ko u 'osi lau au ho'o tohi ko ē na'a ke tohi holo ki he Kōmiti, fu'u ta'efaka'apa'apa 'aupito 'aupito ki he Feitu'u na ko u ta'engali'ia ko e tokotaha maamangia e Feitu'u na, fakalaumālie mo fakatu'asino.

Taukave Palēmia 'osi lipooti mai Ha'amoā ola ngāue fakahoko ai Pīveni

'Eiki Palēmia: Sea, fakamolemole. Toe si'i pē pea 'osi 'eku fakahoha'a ... Ko 'eku fakahoha'á, kapau na'e 'osi lau 'emau lipooti, 'osi hanga he'emau talí 'amautolu 'o fakata'e'aonga'i e me'a lahi he me'a ko eni. Ka na'e te'eki ai foki ke lau, 'a e hangē. Ko 'eku fakatātā'aki pē ē. Ko e lipooti ē pea ko u 'osi tā ki he Potungāue Akó, fetu'utaki, mai ha'anau hanga 'o lipooti mai e ngāue 'a e tamasi'í. 'Osi lipooti mai 'e Ha'amoā.

Tevita Lavemaau: Sea.

'Eiki Palēmia: Kakato lelei 'enau ngāue.

Pule tu'utu'uni ngāue Fale Alea he fakahoko fatongia 'oku fai

Tevita Lavemaau: Sea ka u ki'i fakatonutonu e 'Eiki Palēmia. Fakatonutonu. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia mo e Sea. 'Eiki Sea, ko e tu'utu'uni ngāue eni 'a e Falé 'oku fakahokó, ko ia 'oku tau, ko ia 'oku pule 'i he fakahoko fatongia. Pea 'oku 'osi lipooti mai e 'Eiki Sea ko eni e Kōmiti, kuo me'a mai e 'Eiki Palēmia ia 'o tu'utu'uni mai ia ke lau e talí. 'Oku tau loto kotoa pē ke lau ka kuo pau ke fakakakato e founga ngāue. Pea kapau 'oku 'ikai ke nau tali 'enautolu ke liliu 'enau talí pea fai mo 'omai ...

<001>

Taimi: 1440-1445

Tevita Lavemaau: ... tali pea fai mo 'omai ki he kōmiti 'o e Sea ko eni ke nau faitu'utu'uni ka tau ngāue kimu'a.

'Eiki Palēmia: Sea ko u fokotu'u atu.

Tēvita Lavemaau: Kapau ko e ‘ātunga ē ke tau fakafēkihi he ki’i, Tu’utu’uni ki he founga ngāue ‘a e Fale tā ko e me’a faka’ūlia mo’oni ia ‘oku kei fononga pē he po’uli.

Taukave Palēmia ‘i ai e fakamoveuveu ha mai he Fale Alea

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘asi mai ‘a e me’a ‘a e lanu kehe he Fale ko eni te u talaatu. ‘Oku ‘asi mai e lanu ‘o e fakamoveuveu he Fale ko eni pea ko u kole atu Hou’eiki mou kātaki ‘oku ‘ikai ke tau, tau ‘atamai lelei kātoa pē. ‘Oku tau lava ke tau ‘ilo ‘a e me’a ‘oku hoko. Pea ‘oku lava e kakai ke nau fakamāu’i hanga, totonu ‘etau me’a ‘oku fai heni. Ka ko ‘eku kole atu kia moutolu ‘osi tō atu eni ia ki he faikehe. Pea ko e ‘uhinga ‘oku ou lave ai ki hē he ‘osi eni pea lau ka u hanga ‘oatu ‘a e *report* ko eni mo e *Report* mei he Potungāue Ako ‘a Tonga ni mo e Līpooti mei Tailulu mo e *report* mei me’a ‘a e ngāue ‘a e tokotaha ko eni ‘oku mou hanga ‘o tukuaki’i. Pea ko u pehē ko ‘ene lava pē ia pea tuku ā ‘oua to e lau ‘oua to e lau e me’a, fai ‘aki pē ...

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakatonutonu. ‘Eiki Palēmia fakamolemole ki’i fakamokomoko pē Feitu’u na ke ke mokomoko lelei koe’uhí kae hoko atu ‘etau ngāue. ‘Oua te ke hanga ‘o tukuaki’i mautolu. Ko e kakai ko ē ‘i he fonua ni na’a nau ‘omai e tohi tangi pea ‘oku ‘i ai homou tali ‘o hangē ko e me’a ‘oku ke me’a ki ai. Na’e fokotu’u he Fale ni ke ‘ave ki he kōmiti pea ‘oku tau fou ‘i he founga ‘o e kōmiti ka koe’uhí ko e kei fai e fētukuaki he kōmiti pea ‘oku tuputāmaki e Feitu’u na. Ka ‘oku ou tui au ki he me’a ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘oku ‘omai he Fakafofonga ‘Eua fika 11 kapau pē ‘oku me’a fakafoki mai ā ki he Fale ni. ‘Oku mou mea’i ‘e Hou’eiki Pule’anga ‘oku ‘i ai ‘emau kole atu ‘osi atu ‘etau Līpooti e ‘Atita nau kole atu ke tuku. ‘Ave ki he kōmiti ‘oku ‘ikai pē ke mou tui. Toki ‘ohake ai e ngaahi fu’u me’a fekau’aki mo e me’a ‘a hai he Fale ni ‘oku tau ongo’i kotoa pē kapau ko au ia.

‘Eiki Palēmia: Fokotu’u atu ke lau ka tau hoko atu.

Lord Tu’ilakepa: Tukuange ke mau tīpeiti te ke feinga pē ke ke ta’ota’ofi mautolu he Fale ni tukuange ke mau talanoa atu ‘i he ngaahi me’a ke tau ongo’i ma’u ha Fale lelei pea ke ongo’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e nofo ‘o taufehi’a atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea kole pē Sea pē e laumālie lelei e, ‘a e Nōpele ke u ki’i tokoni atu pē ki ai.

‘Eiki Palēmia: Kātaki ka e lau ‘a e tohi tangi ke lau e me’a ka tau hoko atu.

Ongo’i Pule’anga mamafa ange ngāue ki he’enau tali he ngāue ki he tohi tangi

‘Eiki Minisitā Polisi: Pē ‘e laumālie lelei pē. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko u ki’i fakahoha’a nounou ‘aupito pē motu’a ni ia ‘o fekau’aki mo e me’a ‘oku tokanga ki ai e Pule’anga. Ko u faka’apa’apa lahi ‘aupito atu ‘e ‘Eiki Nōpele Sea ‘i he kōmiti ko eni faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he Feitu’u na pea ‘oku lave’i pē he motu’a ni ‘oku ‘ikai ko e Feitu’u na pē ‘i he kōmiti ko eni. Kakato ai e ni’ihi he tēpile ko ē kakai mo e ni’ihi mei he tēpile ko eni pea ‘oku fai fatongia ‘a e kōmiti ka mou laumālie lelei pē mu’a kae fakahoko atu ‘a e anga ko ē ‘o e fakakaukau Sea.

‘Oku ‘i ai pē ‘emau ongo’i Sea ko e motu’a ni foki ia mahalo pē ‘oku mou mea’i na’e ‘osi fai e felōtoi ia he Kapineti ke ‘oua na’a lau e tali ‘a e motu’a ni. Ko au ia ko u ‘osi hanga au kimu’a he ngāue to e uēsia e ngaahi kupu kehe ia ‘i hono lau e tali kuo ‘osi mea’i he kakai ‘o e fonua he tukuaki’i kau ki he motu’a ni ta’etotonu. ‘Oku ‘ikai ke u to e loto au pea na’e tali he Kapineti ko e talangofua pē ia ‘a e motu’a ni. Ka ‘oku ‘ikai ke u loto au ke lau ‘i heni ka ko e ngaahi tukuaki’i mamafa fekau’aki mo e ni’ihi kehe ‘oku ongo ‘aupito kiate kimautolu.

‘Oku mau ongo’i ‘oku faingata’a ange hono *process* ‘emau tali ‘i hono *process* ‘o e tohi tangi. Ko e anga ia ‘emau ongo’i Sea he’etau fēngāue’aki pē ‘oku fēfē hono faifakamāu’i ka ko e anga ‘emau vakai mei he tafa’aki ‘oku mau ‘i ai ‘oku mau faingata’a’ia ‘oku mau ongo’i ‘oku hētolo lahi ange ‘oku mau puna atu ai ke lava ‘o lau ‘emau tali ‘i hono tukuange mai ‘o e tohi tangi. Na’e ‘i ai e ngaahi fakamo’oni na’e ‘omai he tohi tangi ko e to’o pē mei he *Facebook* ‘emau vakai’i ‘oku ‘ikai ke mau tui ‘oku falala’anga ko e *opinion* pē ka ‘oku mau tukuange mo fakaai ko e ‘omi mei he kakai. Ka ‘oku mau faka’apa’apa pē Sea mo kole ‘e ‘i ai pē, ko eni ia ‘e ‘ikai ‘osi hotau Fale ‘i he Pulelulu loka mai e, lahi e ngaahi ngāue mau sio ‘oku faingata’a ‘aupito pea ‘oku hangehangē na’e fika’i pē ia ke pehē.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘Eiki Minisitā Polisi sai pē ke u to e ki’i tokoni ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ho tokoni mai pē ko ho ...

Lord Tu’ilakepa: Pē ‘e sai pē pe ‘e tokoni. Tau fētokoni’aki pē hotau Fale pē.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Io ki’i nounou pē pea u toki faka’osi atu pē he te u faka’osi atu pē. Mālō.

Lord Tu’ilakepa: ‘Io. ‘Ikai ko ‘eku fie tokoni atu pē au ki he Feitu’u na ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia he Fale ni. Ko e Sea pē ‘oku ne hanga ‘o fakafou e founa ko eni ‘oku ‘a ē ‘oku tau founa ngāue ko ē ‘oku tui ki ai e Fale ni. Ko ‘eku fakahoko atu pē ki he Feitu’u na ko u ‘ohovale au ho’omou ‘ai ke tāpuni ‘etau Fale he Pulelulu. Te’eki ai hamau māhino kia mautolu ‘e tāpuni e Fale he Pulelulu ko e hā e me’a ‘oku hoko. Tau hokohoko atu ke ‘uhi ke, fu’u lahi ‘etau mālōlō e Fale ko eni ‘Eiki Sea. Ke mea’i ‘Eiki Palēmia ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu’ilakepa: (hoko atu)...fu’u lahi ‘a e ..hoko atu pē ‘a e Feitu’u na, ka ko u ‘ohovale ...

Tui ‘e pule pe pālōti he faitu’utu’uni Fale ki he Lipooti e Kōmiti

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘aupito e tokoni ko ia Sea. Kapau ‘oku pehē mou laumālie lelei ki ai me’a lelei ‘aupito ia lava atu ‘etau ngāue. Ka ko e anga ia ‘a e fakakaukau Sea, ko e me’a pē ‘oku ou fokotu’u Sea, ‘oku ou pou pou au. Ko e kolé. Ke ‘omi mu’a ‘a e Līpooti ‘a e Kōmiti ko eni Sea. Hou’eiki Pule’anga mou fakakakato ho’omou tali kae ‘ave ki he Kōmiti, he ‘oku ‘ikai ke aofangatuku ia ai Sea. ‘Oku aofangatuku ia ‘i he Fale ko eni pea ko ‘etau Tu’utu’uni, ko e ngaahi Tu’utu’uni kotoa pē ‘a e Fale Alea, kuo pau ke pālōti, kuo pau ke a’u ia ki ai. Ko e me’a ia ‘oku

mau kole ke tā mo laka mo ‘omi mu’a ‘etau ngāue ke ki’i vavevave. Ko e ‘u me’a ko eni Hou’eiki. Ko hono lau ‘o ‘osi, te u lava pē ‘e au ‘o fakahoko atu ‘a e anga ‘eku lau ‘a’aku. Ko e ngaahi ‘u fu’u *force* ‘oku fekuki heni ko e *ego*.

‘Oku ‘ikai ke u loto ke u ‘atu e kovi ‘a e tokotaha ko ē. ‘Aki ‘a e fekuki heni kae lau, tukuange pea aofangatuku pē ‘enautolu pe ko hai pea ‘osi. Motu’a ni ia ka u tali, ko e tangata au ia. Ka tuki’i au ‘i hoku tu’a pē ko hoku kete, te u tali pē ‘e au. Sai pē ia! Ko u ‘osi fakamatala au ko u fe’unga au pea ko u falala pē au ki he laumālie ‘o e kakai ‘o e fonua. Nau ‘ilo hono tukuaki’i ko e motu’a ni ‘oku ta’etotonu pea ‘oku ‘osi pea ‘oku ‘ikai ke u to e loto au ke u hanga ‘o fakalavea’i ha ni’ihi kehe. Ko hono ‘uhinga ko e tohi mai ‘a e tokotaha kehe, ‘o uesia ai hoku vā ‘oku mo e kakai kehe. ‘Ikai ke u lava au ‘o *give in* ki ha fa’ahinga *game plan* pehē. Ko u poupou pē au ki he ni’ihi ko ena na’a nau tangi mai pea ko u talamonū pē kia kinautolu pea mo e kakai na’a ku feinga keu tu’u au ‘i honau ‘ulu. Mou ‘ilo’i Hou’eiki, ka u ka tali atu lavelavea ‘a e ni’ihi ia ko eni. Kuo u fakapapau atu ‘i he ‘ao ‘o Sihova, ‘ikai ke u loto au ki ai. *Just because* ‘oku ou lava ‘o fai ‘a e me’a ko ia ‘oku ‘ikai ‘uhinga ia ke u fai. Fe’unga! Fakamolemole’i, hoko atu ‘a e ngāue. Ka ‘oku ou kole au ki he Pule’anga. ‘Ai ho’omou tali ‘o ‘omai, ‘ave ki he Kōmiti pea ko u fokotu’u atu. Ko e aofangatuku ia ‘e toki ‘omi ia ki heni. Pea ko e kole pē ke teke ‘a e ngāue ke vave. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ki’i faingamalie mu’a ke u fakahoha’a atu Sea, kātaki. Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa. Ko ‘eku tu’u hake pē au he na’e ma’u mai ‘a e tohi ki he motu’a ni, ‘o talamai ‘a e ngaahi makatu’unga na’e to’o ai ‘a e konga lahi ki he ‘eku tali. Pea pehē pē ki he ngaahi mēmipa kehe ‘o e Kapineti. ‘Oku ‘i ai ‘a e fo’i me’a ‘oku ou tokanga lahi ki ai. Ko e fo’i makatu’unga ‘e tolu na’e fai ‘aki hono ‘analaiso pē ko e ...

Taukave ‘ikai tonu alea’i ngāue Kōmiti he Fale Alea he ‘oku te’eki ke nau aofangatuku ai

Siaosi Sovaleni: Sea ko e *point of order* kātaki Sea. Sea ko e *point of order* Sea ‘e fai ‘a e alea’i ia ‘a e me’a ‘a e Kōmiti ‘i he Fale Alea ni Sea. ‘Oku ‘ikai ke tonu ia ko e tohi ‘a e Kōmiti ko e me’a pe ia ‘a e Kōmiti Sea ‘oku ‘ikai tonu ke ‘omai ‘a e me’a ia ‘a e Kōmiti ke alea’i heni, he ‘oku te’eki aofangatuku ‘a e Kōmiti mālō.

Tokanga ki he ‘ikai ma’u e fakamaau totonu he ngāue fai he Kōmiti ki he tohi tali Pule’anga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ‘oku ‘ikai ke u hanga au ‘e Sea ‘o pehē ke u ‘omai ‘a e me’a ...he ‘oku te’eki ke ‘omai ‘a e Līpooti ia. Ka ko ‘eku ‘ohake ke mea’i ‘e he Fale ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e *injustice* ‘oku hoko ‘i hono founga hono vakai’i ‘o e Tohi tangi mo e Tohi Tali.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pea ‘oku ou faka’amu ke ‘oatu ‘eku ki’i fakamatala fekau’aki mo ia ...

Fakatonutonu ke toki fakahoko e tali ki he Kōmiti kae 'ikai ko Fale Alea

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea, ki he 'Eiki Minisitā ko eni. Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea ko e ngaahi Kōmiti Tu'uma'u ko eni 'i he Fale Alea. Pea kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi makatu'unga kuo tali 'e he ngaahi Kōmiti kotoa pē. Pē ko e founa ngāue ke fai'aki e fakahoko fatongia pea kuo 'osi tali 'e he Kōmiti ko eni. Kuo me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ia ko eni ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e hā 'a e fakatonutonu ka u hoko atu mu'a ke 'osi mu'a 'eku malanga 'a'aku pea ke toki hoko atu ha'o malanga...

Tevita Lavemaau: 'Omai 'ene 'uhinga 'a'ana 'i ha feitu'u kehe 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke 'omai ia ke tau alea'i heni. Ko e 'uhinga ia na'e 'ave ai 'e he Kōmiti ko eni. Pea ko u tui 'oku tonu ke toki me'a hake pē ia ki he Kōmiti ko ia 'o fai ha'ane fakamatala ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea ka u hoko atu au ...

Taukave Kōmiti 'ikai ha fa'ahinga loto fai'aki 'enau ngāue ki he tohi tali Pule'anga

Lord Tu'iha'angana: Sea, ki'i fakatonutonu atu miniti 'e taha kae toki hoko atu e 'Eiki Minisitā he ko e 'uhinga he 'oku vilo pē 'i he me'a tatau. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko 'eku fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Polisi 'i he fakama'ala'ala mai 'a e me'a ko ia. Ko u feinga pē Sea, na'a pehē 'oku 'i ai ha fa'ahinga loto 'oku ngāue'aki 'e he Kōmiti ko eni. Mole ke mama'o 'oku 'ikai ha me'a pehē 'oku fakahoko homau lelei taha fakahoko'aki 'a e fatongia 'o e Kōmiti Sea.

Pea hangē na'a ku lave na'e 'ohake 'o pehē na'e kehekehe 'a e founa ngāue ki he Tohitangi . Na'e 'ikai ha me'a pehē Sea. Na'a ku 'osi hanga 'o talaatu ko e anga eni 'emau founa ngāue pea 'oku mea'i pē 'e he kau ngāue 'i he Kōmiti ko eni. Ko 'eku taumu'a ngāue ko e fiema'u 'i he vave taha ke ngāue ki ai 'a e Kōmiti ki ha 'isiū 'oku tukuange kae fai mo fakahū mai ki heni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō.

Fakamahino founa ngāue e Kōmiti ne fai ki he tohi tangi

Lord Tu'iha'angana: Pea ko hono kehekehe Sea. Na'e lahi pē mo e 'u me'a 'i he Tohitangi na'a mau vakai'i he tohi tangi. Kapau te mau fakataha 'i he efiāfi ni, 'e fiema'u 'a e ngaahi me'a ki he Tohi tangi...

<004>

Taimi 1450-1455

Lord Tu'iha'angana: 'oatu 'a e tohi ki he Feitu'u na 'auhu fakahoko ki he kau me'a ko ē na'e Tohi Tangi, ko 'ene tau atu pē 'aho pē ko ia, 'osi tau mai 'a e tohi mei he Tohi Tangi meia nautolu pea nau ōmai ke fai hono alea'i 'a e me'a ko eni. Talu 'etau tuku pea u fakahū atu 'a e Lipooti pea fai ko eni he uike taha 'osi oatu 'a e tohi ki he Feitu'u na, pea na'a ku ma'u mei he Kalake na'e 'osi fakahūki he Palēmia he Mōnite ko ia 'o e uike atu ko ē. 'Oku te'eki ai ke tali mai 'o a'u ki he

‘aho ni, ko e ngaahi founa ngāue ‘oku ou ‘uhinga ki ai. Ko e Tohi Tangi na’e lahi ‘ū me’a ke liliu mo e ‘ū me’a na’e tokanga ‘a e Kōmiti ‘oku fiema’u ke to’o mo e ngaahi konga pē ko e fakalea ‘e ni’ihi ‘oatu pē he ‘aho ni, tau mai pē he ‘aho ni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘osi ma’u ‘e au ‘a e fakatonutonu ‘oku loto lelei, ‘osi ma’u ‘e au ‘a e fakatonutonu. Kā ko e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia ‘e au me’a ia hono lotó, ka u hoko atu mu’a au ki he’eku ...

Siaosi Sovaleni: *Point of order* Sea ke ke faitu’utu’uni mu’a ki he fakatonutonu ‘oku ‘ikai ko e ‘Eiki Minisitā ‘oku faitu’utu’uni. Feinga ke ke faka’apa’apa’i ‘a e fakatonutonu pea ke me’a ki lalo ‘i he taimi ‘oku fakatonutonu ai.

‘Eiki Sea: ‘E ‘Eiki Minisitā kātaki ko e fakatonutonu ‘oku ‘omai ki ‘oku ‘ikai ke ke kau koe ‘i he tu’utu’uni pē ‘oku tonu pē ‘ikai, ‘oku ou tali ‘e au ‘a e fakatonutonu, kā ‘oku ou kei fakaongoongo eni ki ho’o me’a pē ko e konga fē ‘oku ke fakatonutonu mai ki he ngāue ko eni ‘a e Kōmiti.

Tokanga ki he ngaahi makatu’unga ‘e 3 fai’aki hono sivi tohi tali Pule’anga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Ko e ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i makatu’unga ‘e tolu fai ‘aki hono sivi ‘a e me’a ko eni, fo’i makatu’unga ‘uluaki ko e ‘ita, fo’i lea ko e ‘ita, pea ko e ‘ita ko iá, ‘oku lava pē ha taha ‘i ha fa’ahinga tu’unga ‘ita, ko e fo’i lea fakapālangi ‘oku ui ia ko e *temperate* ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e ‘ita, sai fo’i *criteria* hono ua ko e pehē ko e faka’apa’apa pē ko e *respectful*. Ko e faka’apa’apa ‘oku fai ia ki he Konisitūtonē ‘a ia ko e toto pē ‘e taha, lao pē ‘e taha, he ‘oku ‘ikai ke ....

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu pea mo e ‘Eiki Minisitā te tau kehekehe tautolu ‘i he ‘uhingá, kā ko e ‘uhinga ko ē ‘oku faka’uhinga ‘aki ko ē ‘e he Kōmiti ko eni ko e me’a ia te tau faí ia, pea kapau ‘oku ‘ikai te ke tali, pea ke talamai ‘oku ‘ikai te ke tali, to’o kae nounou ‘etau ngāue, ‘oua te ke ha’u koe ‘o ‘ai ho’o faka’uhinga ‘i he Fale ni, he ‘oku ‘ikai ke tui atu ha taha ia ki ho’o faka’uhinga.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Ka u hoko atu mu’a ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga atu ki ai Sea, kapau te u to’o ‘a e fo’i lea ko e ‘ita, ha founa ia ‘amoutolu tetau takitaha ....

‘Eiki Sea: Sea kou ‘osi fokotu’u atu Sea fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e me’a ia ‘a e Sea ke ne fakahoko hono fatongia, ka ‘oku ou faka’amu au keu faka’osi ‘eku malangá, ka ke ki’i me’a hifo kau ...

‘Eiki Sea: Ko ‘eku fakatonutonu atu ho’o malangá, fokotu’u ia ki he Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11.

Tevita Lavemaau: Ko ‘eku ... tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale, ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea, ke ta’ofi ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni he’ene ha’u ‘o ‘ai ‘ene ‘uhinga faka’eia pē. ‘Alu pē mo ia ki honau ‘api ‘o faka’uhinga ai ‘ene ‘uhinga ko ia. Ko e faka’uhinga ko ē ‘oku tali ‘e he Kōmiti, Kōmiti ko eni ko e ‘uhinga ia ‘oku tali, pea kapau ‘oku ‘ikai te ke tali, ‘oua te ke to e ha’u koe ‘o faka’uhinga mai, ka tau nounou.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō, ka u faka’osi atu mu’a Sea ‘oku ou ...

‘Eiki Sea: Faka’osi mai ho’o me’a. Na’a ke me’a mai ki he ‘ita, faka’apa’apa ko e hā ‘a e konga tolu ‘oku ke me’a mai ki ai.

Tokanga ki he tali hangatonu hā he tohi tali Pule’anga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e konga hono tolu ko e tali hangatonu, fika tolú ia, ‘a ia ‘oku ‘asi kotoa ‘a e *criteria* ‘e tolu ko eni ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni ‘o e Fale Alea. Pea ko e makatu’unga ia ‘o e me’a na’e fai’aki ‘o e sivi, ko e hā hotau faka’uhinga fakatautaha ki he fo’i lea ko e ‘ita, faka’apa’apa mo e lea hangatonu ko e me’a fakatautaha ia ‘atautolu. Kā te u talaatu ‘a e me’a he ‘ikai ke lava ‘o to e ue’i, ko e founa ko ē na’e sivi ‘aki ai ‘a e fo’i lea ko e ‘ita ‘o e Tohi Tangi ko ē, mo e ‘ita ko e tali na’e fai teu talaatu ‘oku ‘i ai ‘ene *inconsistent* mo’oni ‘oku ‘ikai ke tatau.

Lord Tu’iha’angana: Sea, Sea ka u fakatonutonu atu, he ‘oku mo’oni ‘a e fakatonutonu. ‘ikai ke u tokanga au ki he malanga ‘a e ....

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā me’a mai.

Kole ki he Sea Fale Alea faitu’utu’uni ki he hoha’a e Pule’anga fekau’aki mo e ngāue Komiti

Lord Tu’iha’angana: ...ka ko ‘eku fakatonutonu Sea he ko e ngaahi me’a eni ko ē ‘oku fai ‘a e fetohi’aki ‘a e Kōmiti mo e Feitu’u na pea fakafou ‘i he Feitu’u na mo e Tohi Tangi, pea kapau na’e ‘oatu’a e tohi pea tali mai pea ha’u ke mau talanoa he Kōmiti ‘a e ‘ū me’a ko ē ‘o fai ‘a e femahino’aki ko ē ‘i he Kōmiti ‘o fakamatala mai ia pea mau fakamatala atu mautolu, mahalo na’e ‘osi mahino. Ko eni ‘oku ha’u ia ‘ikai ke tali mai ‘a e tohi ia talu hono ‘oatu ‘i he uike atu, pea ha’u ia ke alea’i ‘i Fale Alea ni ‘a e me’a ko ia. ‘Oku ou kole atu Sea ke fai ha’o tu’utu’uni ki ai kapau na’e ‘oatu’a e tohi pea ne tali mai pea ha’u ki he Kōmiti ‘o fakamatala ai ‘oku ou tui na’a kuo ‘osi solova atu ai ha me’a.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, mālō ‘aupito ka u ko ‘eku ‘ai atú ko e ngaahi *criteria* pē ko e ngaahi makatu’unga na’e fai ai ‘a e sivi, ko e Tohi Tangi...

Siaosi Sovaleni: *Point of order* Sea. Sea fakatonutonu. Sea ko e me’a eni ko eni ‘oku tau ‘uhinga ki ai na’e tu’o fīha eni ‘a e ngaahi fakatonutonu ko e ‘uhingá ko e me’a ia ko eni na’e tonu ke faitohi ia ke alea’i mo e Kōmiti, ko e me’a ia koā ko eni ‘oku ne ‘omai ‘e ia ki he Fale ni, tonu ke fai ha’o faitu’utu’uni ‘a e Feitu’u na pē ‘oku ngofua ke ‘omai ‘o tali ‘a e ‘ū tohi ia ‘a e Kōmiti ‘i ho Falé Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u fakatonutonu atu 'e au 'a e fakafofonga ko ena, 'oku 'ikai ha fakatonutonu mei ai.

Siaosi Sovaleni: ...Ko e taimi ia 'oku tonu ke 'ai ai he ka 'ikai te tau fakatonutonu pē 'o a'u ki he hoko 'a e tolu.

Kole ke tatau founga ngāue ki he sivi'i tohi tangi mo e founga ki he tohi tali Pule'anga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku ou 'ai pē ka u 'osi ka u fokoutua au ki lalo.
<005>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e poini ko ia 'oku ou fakahoha'a atu ai, ko e ngaahi makatu'unga 'e 3 'oku tatau. Ka 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke ke hanga 'o 'ai 'a e Kōmiti ke nau hanga 'o ngāue'aki ke tatau, 'i hono tali 'o e Tohi Tangi mo e Tali 'o e Tohi Tangi. Ko e fu'u me'a ko ē kapau te tau pehē 'ita 'e ta'ofi kotokotoa.

Tokanga ki he anga ta'efaka'apa'apa ki he Kōmiti

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale ni. 'Eiki Sea, ko e tukuaki'i eni. 'Oku hanga 'e he tokotaha ko eni 'o tukuaki'i 'a e Kōmiti hono fatongia pea 'omai ki he Fale he efiāfi ni. Ka 'oku 'i ai ha'ane 'uhinga, me'a ange ki he Kōmiti... 'o fai 'ene ..pea talanoa'i. 'Oku me'a mai ia ke fakafehoanaki 'a e fua fatongia 'a e Kōmiti ko eni. 'Oku anga ta'efaka'apa'apa ia 'Eiki Sea.

Tu'utu'uni Sea 'ikai tui filifilimanako founga ngāue Kōmiti ki he tohi tali Pule'anga

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ka u faka'osi atu 'a e me'a ko ia na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Na'e lahi 'a e ngaahi fetūkuaki pea mo e ngaahi fakatonutonu 'i he Falé ni. 'Uluaki Hou'eiki, te u tuhu'i atu 'a e Kupu 123 Kupu si'i (1) 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni kapau te mou me'a ki ai. Ko e kupu ko eni, 'oku fekau'aki ia pea mo hono fakahū mai 'a e Tohi Tangi, 'a ia kuo pau ke fakahū mai 'e ha Mēmipa Fale Alea, pau ke fakamo'oni ai, pea 'oku fiema'u ke 'uluaki fenāpasi 'a e Tohi Tangi pea mo e ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea pea mo e ngaahi Tu'utu'uni tu'uma'u 'a e Fale.

Fiema'u ke faka'apa'apa, fiema'u ke 'oua 'e fakatupu 'ita, pea 'oku fiema'u ke tali hangatonu. Ko e Tu'utu'uni eni 'a e Falé ki he Tohi Tangi, ka ko e ngaahi makatu'unga eni na'e sivi'i 'aki 'e he Kōmiti ko eni, 'a e 'ū Tohi Tangi ko ia 'oku fakahū mai ki he Fale Alea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'atau Tu'utu'uni pau, ki ha tali mei he Pule'anga. Kaikehe, ko e ngaahi sivi ko eni 'oku 'ave ki he Tohi Tangi, ko ia pē 'oku ngāue'aki 'e he Kōmiti 'i he taimi ko ia 'oku fakahū mai ai ha tali mei he Pule'anga.

'I he'ene pehē, ko e tukuaki'i ko eni 'oku 'omai mei he 'Eiki Minisitā Leipa, 'oku filifilimanako 'a e ngāue 'a e Kōmiti, 'oku 'ikai ke nau ngāue'aki 'a e me'asivi tatau ke sivi'aki 'a e 'ū tali, 'a ia

ko ē na'e 'osi 'ave ki he Tohi Tangi. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku mo'oni, he ko e me'asivi tatau pē eni 'oku tau 'ave ko ē ki he Tohi Tangi 'oku 'ave ke sivi'i 'aki 'a e tali 'a e Pule'anga. 'I he'ene pehē 'oku 'osi fakamatala mai 'e he Sea...

Tapou ki he Pule'anga ke faka'apa'apa'i 'enau fakafongā he Kōmiti

Lord Tu'iha'angana : Sea, ka u ki'i tokoni atu pē ki ho'o mea.. pea nau faka'apa'apa ki honau Fakafongā 'o e Pule'anga he Kōmiti. Kapau 'oku 'i ai ha'anau ta'efiemālie, 'oku 'i ai honau Fakafongā na'e ta'utu he fakataha he me'a ko ia, he aofangatuku ko ia. Pea nau faka'apa'apa 'a e Minisitā ko eni ki honau Fakafongā.

Kole 'Eiki Sea ke fengāue'aki Pule'anga mo e Kōmiti ke fakakakato ngāue

'Eiki Sea : Ko ia ko e Tu'utu'uni foki 'a e kau Mēmipa ko eni he Kōmiti, fakatatau ki he'etau Tu'utu'uni, kapau 'oku 'i ai ha Mēmipa 'oku uesia, koe'uhi ko e Tohi Tangi pē ko e ngāue ko ia 'i loto 'a e Kōmiti, 'oku pau ke mālōlō 'a e Mēmipa ko iā. Pea na'a tau 'osi fili 'a e Hou'eiki Minisitā, ke nau fakafongā'i atu 'a e Pule'anga 'i he Kōmiti ko eni. Oku ou kole atu ki he Pule'angā, pehē foki ki he Kōmiti, ke mou fengāue'aki 'i tu'a, ke fakakakato 'a e ngāue, pea mou feinga'i ke fakakakato mai ke toki lipooti mai ki he Falé, pea tau toki hoko atu.

Toloi 'asenita ke lau Lipooti makehe 'a e 'Atita kae maau e ngāue ki ai Kōmiti

Ko e *issue* ko eni he'etau 'asenita, 'oku fekau'aki ia mo e Lipooti makehe mei he 'Atita Seniale. 'Oku ou fakamahamālo pē 'oku 'i ai 'a e ta'efiemālie mei he Pule'angā, ki hono lau 'a e Lipooti mei he 'Atita Seniale, koe'uhi 'oku te'eki ai ke lau 'enau Tali ki he Tohi Tangi. 'I he'ene pehē 'oku ou tui mahalo 'oku fakapotopoto ange he na'e 'i ai pē 'a e 'amanaki 'e malava ke a'u mai 'a e tali 'a e Pule'anga, ke lau fakataha mo e tali 'a e 'Atita Seniale. 'I he'ene pehē ní, 'oku te'eki ai ke fakakakato 'a e tafa'aki 'e taha. Mahalo 'oku tonu ke toloi 'a e feme'a'aki ki he Lipooti 'a e 'Atita Seniale, kae 'oleva kuo maau mai 'a e tali 'a e Pule'angā, mei he Kōmiti *Privilege* ke tau alea'i fakataha, he 'oku ngali fakapalataha pē 'etau ngāue he taimi ni, koe'uhi 'oku te'eki ke kakato mai 'a e tafa'aki 'e taha. Ko ia ai, Hou'eiki kuo lava 'a 'etau 'asenita he Fale Alea, ko u kole atu ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato. Fakafongā Nōpele mei Vava'u me'a mai.

Lord Tu'ilakepa : Ko u kole pē ke u .. 'E sai pē ke 'oatu 'a e 'u me'a makehe he taimi ni 'Eiki Sea pē 'oku ...

'Eiki Sea : Me'a mai Fakafongā.

Lord Tu'ilakepa : Tapu pē ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu ki he ...

<008>

Taimi: 1500-1505

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e fakamanatu atu pē nau 'osi kole atu 'aneuhu 'oku 'i ai e ki'i me'a makehe ko u fie lave ki ai 'i Fale Alea ni.

'Eiki Sea: Pē 'e toki tuku atu ho faingamālie kae faka'osi mai e me'a 'a e Hou'eiki Nōpele.

Tokanga ki he ngaahi ongoongo fekau'aki mo e Tokoni Sea Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: Pea kole pē Sea ke u fakatapu atu ki he Hou'eiki kae 'uma'ā e kau Fakafofonga kae 'uma'ā e kau ngāue kae 'uma'ā ho Fale 'Eiki 'Eiki Sea. Sea ko 'eku tu'u pē 'a'aku 'Eiki Sea koe'uhī mahalo kuo 'osi mea'i pē he Hou'eiki Minisitā ia e 'uhinga e me'a 'oku ou tu'u ai he me'a makehe ko eni. Tau tutuku ko ē Fale, folau e motu'a ni kae toki 'ave holo e ngaahi fu'u ongoongo fekau'aki pea mo e motu'a ni 'Eiki Sea. Ka ko u kole atu Hou'eiki ka 'oku 'i ai ha me'a tau feme'a'aki pē he Fale ni. Ko e fakapolitikale mo'oni ia, 'osi pea 'osi e me'a ko ia. 'Eiki Sea na'e, 'i he taimi nau le'ole'o ai 'io ko e mo'oni 'Eiki Sea na'e 'omai e tohi fakaafe 'a ia ko e 'Eiki Minisitā ko eni ko e Tokoni Palēmia ia fekau'aki pea mo e tau 'akapulu 'Eiki Sea. Ka na'e fakafofonga'i mai he ni'ihī 'o 'omai 'Eiki Sea pea kuo 'osi angamaheni pē ko hono 'ave tohi takai ko 'eni 'Eiki Sea fakatatau mo e tohi fakaafe ki he kau Mēmipa 'Eiki Sea. Sea pea ko e tali ko eni na'a mou tali Hou'eiki ho'omou fakamo'oni ki ai pea mo e hoko mai e taimi 'o me'a mai e Feitu'u na 'Eiki Sea pea u folau, 'Eiki Sea ko u fie fakahā pē au ki he kakai 'o e fonua ni na'e 'ikai pē pea na'e 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ke u kau au 'i he folau ko eni 'Eiki Sea. Ka koe'uhī Minisitā Leipa 'oku 'i ai ho'o polokalama na'e lele he letiō, lele he Kaniva, mou lele pea mo e foha 'o e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Oleva ke u ki'i fakatonutonu atu fakamolemole Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'O tukuaki'i e motu'a ni.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kātaki 'Eiki Nōpele. Ko e, kapau te tau, 'e 'osi ange e me'a pea ai ha 'ū tali te tau lele tautolu 'o 'osi e 'aho ni. Ko u, fēfē ke tau fakatatafi atu e me'a ko ia ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea ...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku eni he te tau lōloa tautolu he to e 'i ai 'emau tali 'a mautolu.

Lord Tu'ilakepa: Tuku pē ke u fakamatala atu 'Eiki Sea pea kapau 'e ai ha'amou tali 'Eiki Sea pea ko u fakafeta'i pē au 'Eiki Sea ...

'Eiki Palēmia: Sea 'oku nounou 'etau taimi. Ko u kole atu ke ki'i fakatatafi e me'a ko ē ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Palēmia, 'oku 'ikai ko e founa ngāue e Fale ni ke ke hanga 'o ta'ofi ha Mēmipa he Fale ni 'oku 'i ai ha'ane totonu he ko e fo'i me'a na'a mou fai 'oku fu'u fakamamahi 'aupito 'aupito ia.

'Eiki Sea: Fakafofonga me'a mai koe kia au ...

Lord Tu'ilakepa: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Ko u fanongo ki he me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmia pea ko ho'o me'a 'oku te'eki ai ke tau sio ki ha pepa ki he me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e fa'ahinga tali ia 'a e Feitu'u na 'oku fakatu'utāmaki 'aupito 'aupito ho'o me'a mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga pepa. Na'a ke 'osi mea'i lelei pē 'a e ongoongo pea ko e Feitu'u na na'e totonu ke ke me'a fakavavevave 'o fai ha'o tali. Ko 'eku toki tau mai pē ki heni 'i he 'aho Pulelulu pē ko e Tu'apulelulu pē ofi ki ai 'Eiki Sea 'ou tā mai 'o 'eke hā koā ho'omou tali 'o fekau'aki mo e me'a ko eni 'oku tukuaki'i ki he motu'a ko eni.

'Eiki Palēmia: Sea fakamolemole 'eku fakatonotonu. Kātaki Nōpele. Ko 'eku 'uhinga pē 'eku ki'i ta'ofi atu he te tau, ko ia 'oku ou kole atu ki'i ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Palēmia, sai ange 'etau 'ai 'i Fale ni ho'omou fa'a me'a he kuo, letiō 'oku mou 'osi ma'u kotoa e letiō 'alu 'o a'u ki he'etau letiō tau'atāina ...

'Eiki Sea: Fakafofonga koe'uhī ko 'etau taimi kole atu ke tau mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1500-1505

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u ki'i fakamanatu atu pē nau 'osi kole atu 'aneuhu ke, 'oku 'i ai e ki'i me'a makehe ko u fie lave ki ai 'i Fale Alea ni.

'Eiki Sea: Pē 'e toki tuku atu ho faingamālie kae faka'osi mai e me'a 'a e Hou'eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ka u kole pē 'e Sea ke u fakatapu atu ki he Hou'eiki kae 'uma'ā e kau Fakafofonga kae 'uma'ā e kaungāue kae 'uma'ā ho Fale 'Eiki 'Eiki Sea. Sea ko 'eku tu'u pē 'a'aku 'Eiki Sea koe'uhī kuo mahalo kuo 'osi mea'i pē he Hou'eiki Minisitā ia e 'uhinga e me'a ko u tu'u ko e me'a makehe ko eni. Tau tutuku ko ē Fale, folau e motu'a ni kae toki 'ave holo e ngaahi fu'u ongoongo fekau'aki pea mo e motu'a ni 'Eiki Sea. Ka ko u kole atu Hou'eiki ka 'oku 'i ai ha me'a tau fēme'a'aki pē he Fale ni. Ko e fakapolitikale mo'oni ia, 'osi pea 'osi e me'a ko ia. 'Eiki Sea na'e, 'i he taimi nau le'ole'o ai 'io ko e mo'oni 'Eiki Sea na'e 'omai e tohi fakaafe 'a ia ko e 'Eiki Minisitā ko eni ko e Tokoni Palēmia ia fekau'aki pea mo e tau 'akapulu 'Eiki Sea. Ka na'e fakafofonga'i mai he ni'ihi 'o 'omai 'Eiki Sea pea kuo 'osi angamāheni pē ko hono 'ave tohi takai

ko 'eni 'Eiki Sea fakatatau mo e tohi fakaafe ki he kau Mēmipa 'Eiki Sea. Sea pea ko e tali ko eni na'a mou tali Hou'eiki ho'omou fakamo'oni ki ai pea mo e hoko mai e taimi 'o me'a mai e Feitu'u na 'Eiki Sea pea u folau. 'Eiki Sea ko u fie fakahā pē au ki he kakai 'o e fonua ni na'e 'ikai pē pea na'e 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga ke u kau au 'i he folau ko eni 'Eiki Sea. Ka koe'uhī Minisitā Leipa 'oku 'i ai ho'o polokalama na'e lele he letiō, lele he Kaniva, mou lele pea mo e foha 'o e 'Eiki Palēmia.

Tokanga 'e lōloa e Fale he feme'a'aki fekau'aki mo e Tokoni Sea

'Eiki Palēmia: 'Oleva ke u ki'i fakatonutonu atu fakamolemole Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'O mou tukuaki'i e motu'a ni.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku fakatonutonu atu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kātaki 'Eiki Nōpele. Ko e, kapau te tau, 'e 'osi ange e me'a pea ai ha 'ū tali te tau lele tautolu 'o 'osi e 'aho ni. Ko u, fēfē ke tau fakatatafi atu e me'a ko ia ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea tuku mu'a ke u...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku eni he te tau lōloa tautolu he to e 'i ai 'emau tali 'amautolu.

Lord Tu'ilakepa: Tuku pē ke u fakamatala atu 'Eiki Sea pea kapau 'e ai ha'amou tali 'Eiki Sea pea ko u fakafeta'i pē au 'Eiki Sea ke 'omai e me'a ko iá.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku nounou 'etau taimi. Ko u kole atu ke ki'i fakatatafi e me'a ko ē ko e *issue* ia 'oku fu'u lahi.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Palēmia, 'oku 'ikai ko e founga ngāue e Fale ni ke ke hanga 'o ta'ofi ha Mēmipa he Fale ni 'oku 'i ai ha'ane totonu he ko e fo'i me'a na'a mou fai 'oku fu'u fakamamahi 'aupito 'aupito ia.

'Eiki Sea: Fakafofonga me'a mai koe kia au.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ho fanongo ki he me'a 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Palēmia pea ko ho'o me'a 'oku te'eki ai ke tau sio ki ha pepa ki he me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Palēmia: Te tau lōlōa.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fa'ahinga tali ia 'a e Feitu'u na 'oku fakatu'utāmaki 'aupito 'aupito ho'o me'a mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga pepa. Na'a ke 'osi mea'i lelei pē 'a e ongoongo pea ko e Feitu'u na na'e totonu ke ke me'a fakavavevave 'o fai ha'o tali. Ko 'eku toki tau mai pē ki heni 'i he 'aho Pulelulu pē ko e Tu'apulelulu pē ofi ki ai 'Eiki Sea 'ou tā mai 'o 'eke hā koā ho'omou tali 'o fekau'aki mo e me'a ko eni 'oku tukuaki'i ki he motu'a ko eni.

'Eiki Palēmia: Sea fakamolemole 'eku fakatonotonu. Kātaki 'Eiki Nōpele. Ko 'eku 'uhinga pē 'eku ki'i ta'ofi atu he te tau, ko ia 'oku ou kole atu ki'i ...

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Palēmia, sai ange 'etau 'ai 'i Fale ni ho'omou fa'a me'a he kuo, letiō 'oku mou 'osi ma'u kotoa e letiō 'alu 'o a'u ki he 'etau letiō tau'atāina ko ē 'i he me'a ...

'Eiki Sea: Fakafofonga koe'uhī ko 'etau taimi kole atu ke tau mālōlō.
(*Pea na'e ki'i mālōlō ai*)

<009>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, *Lord* Fakafanua.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tokanga ki he fakaongoongo kovi'i ongoongo Kakalu e Minisita Pa'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. 'Eiki Sea, fakamālō atu 'i he 'omai 'a e faingamālie ko eni. Me'a 'oku 'amanaki ke fakalavelave ki ai 'a e motu'a ni. Ko e ongo'i 'aupito 'e he motu'a ni 'a e me'a ko ia 'oku hoko na'e hoko 'i he ngaahi uike mai ko eni 'i he uike kuo 'osi. Fakaongo atu pē ki he Feitu'u na ke ke mea'i ko e motu'a Minisitā Pa'anga 'a e Feitu'u na. Na'e *front page* mai 'i he nusipepa ko eni ko e Kakalu ko eni 'oku ou to'o atu ko eni ke ke me'a mai pē ki ai. Pea 'oku fakalea 'o pehē, "Na'e 'ave ta'ema'u ha ngofua 'e Pōhiva Tu'i'onetoa 'a e me'alele 'e ua mo e 'aisi 'a e Potungāue Tukupau.

Sea, ko e tukuaki'i mamafa eni. Kuo tukuaki'i 'aki 'a e motu'a ni na'e kaiha'a 'a e motu'a ni pea mei he koloa 'a e Pule'anga. Ko ho'o motu'a Minisitā Pa'anga 'Eiki Sea ko ia pē na'e to e Minisitā Tukupau Mālōlō. Pea ko e tukuaki'i ko eni kuo 'alu ia he Kakalu 'aho 18/10 'o 'Okatopa 'aho 18 'o 'Okatopa 2018 'o peesi 1 pea 'alu foki 'i he mītia fakasōsiale, Pea 'oku hangē ko ē hano to'inavea 'a e motu'a ni tapu mo e Feitu'u na mo e Fale 'eiki ni. Hangē ko ē ha'ate vakai ko ē ki ha fanga kulī (tapu mo e Feitu'u na) 'oku nau hanga 'ohofi tokolahi ha kulī 'e taha, ha monumanu 'e taha 'o kai pē, pea 'ikai ke tau kei lava 'etautolu 'o ta'ofi. He kuo, ko e fēhamutaki pē kae 'oleva pē kuo tali hono ui. Pea ko ia 'e Sea, ko 'ete vakai atu ko e anga ko ē 'oku nofo he'eku fakakaukau 'o pehē, hangē tofu pē ko 'ete sio atu ko ē ki he 'oho ko ē 'a e fanga kulī (tapu mo e Fale 'eiki ni) kuo fētoto'i mai 'a e mata he kai, hono kai e motu'a ni koe'uhi ko 'enau tukuaki'i ko eni ko u kaiha'a.

Sea, ko e tupu ‘a e fo’i tukuaki’i ko eni mei he Līpooti ‘a ho’o motu’a ‘Atita Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoko atu ki he Feitu’u na, ke ke kātaki pē Feitu’u na kae fakahoko atu mu’a ki ho’o motu’a ‘Atita, he na’a ne līpooti pehē fai mai ki he motu’a ni. He ‘oku ongo ia ‘Eiki Sea. Ongō ia! He ‘oku nau pehē, “Me’a mālie hū atu e ‘Atita Seniale fo’ou.” Tā ko e vale ni, ko e vale kaiha’a. Pea ko ‘eku, ‘ikai ke ngata ai ko e ki’i faifekau ko e ki’i faifekau kākā. Na’a ne hanga ‘o tukuaki’i ‘a e motu’a faifekau honau siasi, ‘oku kai pa’anga. Pea ‘alu ia ‘o fokotu’u ‘a e ki’i siasi fo’ou ke ‘alu ‘o kaikai ai. Sio ange! Sio ange ki he fa’ahinga me’a ko ia. Ko e mītia fakasōsiale eni ‘Eiki Sea. Ta ko ‘ene ki’i fakakaukau ke ‘alu fokotu’u hano ki’i siasi ke kaikai ai.

Sea, ‘oku ngali fakahua ‘eku me’a ka ko e lea na’a ku sio pē ki ai ko u feinga pē lotu pē ki he ‘Eiki ke to’o mei hoku ‘atamai ‘i he ‘eku sio ki he me’a ko ia tupu mei he fo’i līpooti ko eni. Na’a ku ‘ave me’alele ‘e ua, ‘ikai ngata ai ‘ave mo e ‘aisi pea pehē mai ‘ave me’alele ‘e ua ke fēfē’i? Mahalo ‘oku lele holo ai hono hoa he me’alele ‘e taha. Pea ‘ikai ke ‘ave pē ha me’alele ‘e taha mahalo ko e me’alele ‘e taha hono ua ‘aki ‘oku ‘alu ai ki ‘uta ‘ene fānau. Sio ange ki he fa’ahinga me’a ko ia ‘Eiki Sea.

<004>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Ko ia ai ‘e ‘Eiki Sea ‘oku ongo’i ‘aupito pea ‘asi hake ai pē foki ‘a e lau ko eni na’a ku hanga ‘o tukuaki’i ‘a e *Tongasat*, ‘oku nau kaiha’a, ‘isa ‘oku ‘ave ki ai ‘a e pa’anga ta’etotonu ‘a e Pule’anga, 90 miliona, pea pehē mo e ongo Palēmīa mālōlō tapu mo kinaua. Tā ko e motu’a ni ko e motu’a kākā, ko e motu’a kaihaha’a, kae nofo ia ‘o ala ki he mata ‘o e tokotaha kehe kae tuku pē fu’u lalango hono mata.

Sea, tā ko ena na’a nau kaiha’asi ‘a e 74 miliona mo e Pule’anga ‘o Samuela ‘Akilisi Pōhiva, kae ha’u ia ‘o fakamatala loi mai he, ‘i he pepa, ko e liliu pa’anga. Sea ko e fo’i me’a ko eni, ongo’i mo’oni loto mamahi hoku loto pea nau feinga ke tohi ki he liliu mai mu’a sio pē ‘oku ‘i ai ha lipooti pehē ‘a e ‘atita. ‘Ikai ke, talamai ‘enautolu ‘oku ‘asi ai ko e Minisitā mālōlō pea ko au ia. Sio ange pea nau fakamatala to e fihi ange kakai, nau to e pehē ‘enautolu ia ko u feinga ke fakatonuhia’i ‘a au na’a ku fai ‘a e kaiha’a ko ia. Pea ko u kole atu Sea, taimi ‘i he ki’i vaha’a taimi mai ko eni ‘alu holo hoku ‘i hoku vāhenga Tongatapu 10, tukukehe ‘oku māhino ia ‘oku mamahi hoku hoa mo hoku fānau mo hoku fāmili, kā ko hoku vāhenga Tongatapu 10, na’a ku fakamatala ki ai ‘anenaí Sea, ‘oku ou vikiviki ‘i Tongatapu 10.

Tēvita Lavemaau: Sea ka u ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kā ko e ‘osi ko ia ‘e Sea ... na’a nau fili mai au ke u ha’u ki he ...

Tēvita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’a nau fili mai au ke u ha’u.

Tēvita Lavemaau: Ki’i tokoni atu ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko e kole tokoni mei he ‘Eua 11.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea kātaki mu’a kae ‘oleva ke ‘osi mu’a ‘eku lea kae toki fai mai e tokoní. ‘Ikai ke tali ‘a e tokoni.

‘Eiki Sea: ‘Ikai ke tali ho’o kole tokoní. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kuo liliu eni ‘o fakatonutonu.

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sai, sai pē ia.

Tēvita Lavemaau: Tapu mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea ko e fakatonutonú mou me’a hifo ki he voliume 16 pepa tatau pē ‘i he uike ni, ‘osi ‘omai ai ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Etita ki he fēhalaaki ko eni, pea ‘oku ou tui ‘osi fe’unga ia kae fiemālie ‘a e ‘Eiki Minisitā, mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea, mähino ia ka nau to e ki’i fakahoko pē ki ai, na’a ku fakahoko pē ki ai, talamai pē ‘oku fakatonutonu ka te lau ‘a e fo’i peesi ko ē ‘i lotó ‘oku ‘ikai ke fai ha fakatonutonu ia, ‘oku talamai ia ‘e ia ‘ikai ke nau ‘ilo ia ‘enautolu na’e ‘ikai ke ‘ai hingoa ange ho’o motu’a ‘Atita ia ‘a ‘au. Pea ko ia ai ‘oku ou to e ‘ata kovi ange au ai he ‘eku feinga ke fūlihi ke fai ha fakatonutonu ‘oku to e ‘ata au ‘oku ou to e kākā ange au, ‘osi ‘eku ‘alu ‘o kaiha’a pea u to e ‘alu au ‘o feinga fakatonutonu, kā ‘oku talamai na’e ‘osi talamai pē he ‘Atita ko e Minisitā mālōlō.

Kole ke fakahoko mai ‘Atita Seniale ko hai na’a ne ‘ave koloa Pule’anga hā lipooti ‘atita

Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’á Sea ke ke kātaki pē Feitu’u na ka ke vakai atu ki he motu’a ‘Atita Senialé pē ke ne hanga ‘o fakahoko mai pē ko hai ia, hai ‘oku ‘uhinga ki ai, he koe’uhí na’e fili mai au ‘e Tongatapu 10 na’e ‘ikai ke u loko ‘alu au ‘o tapu pē mo e Fale ‘Eiki ni pea tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo kimoutolu. Sea na’e ‘ikai ke u loko ‘alu au ‘o kemipeini, ka na’a nau loto pē nautolu ke u fili mai au pea u ‘alu ‘o fika ‘uluaki, koe’uhí ko ‘enau falala mai kiate au te u ha’u ‘o tauhi ‘enau totonu mo malu’i ‘enau koloa. Ha’u au ki heni ha’u ‘a e fo’i lipooti ko eni ‘alu au ‘o kaiha’a, ‘alu au ‘o kaiha’a, kovi ‘aupito ia kia kinautolu. Pea ko ‘eku feingá ke mähino pē ko hai na’e kaiha’a, na’a ‘oku ‘i ai pē ha taha heni na’a ne fai ‘a e me’a ko ia kae tukuaki’i ai ‘a e motu’a ni, pea ko ia ‘e Sea ko u kole atu.

Lord Tu’ivakanō: Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kole mu’a ki ho’o motu’a ‘Atita Seniale ...

Lord Tu'ivakanō: Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ke ne fakahoko mai ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Lord Tu'ivakanō: ... 'Ai ke ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Pē ko hai ia, na'a ne fai e ...

Lord Tu'ivakanō: Fakatonutonu atu pē 'etau 'Atita Mālōlō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Me'a ko ia, koe'uhi ke foki mai. Ko e taimi 'oku 'alu ai he 'ea..

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e me'a Tongatapu 1 Nōpele. Ko ho kole tokoni ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Kapau ko ha fakatonutonu te u tali Sea.

'Eiki Sea: Ko e fakatonutonu ?

Lord Tu'ivakanō: 'Io ko 'eku fakatonutonu atu.

'Eiki Sea : Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea.

Tokanga ne te'eki fakafoki 6000 Minisita Pa'anga hili 'atita mei Nu'usila

Lord Tu'ivakanō: Ki'i lōloa ho'o malangá, pea 'oku ke 'ohake 'a e fo'i lea ko ia ko e kaiha'a. 'Ai ke u 'eke atú, pē ko e fē 6000, na'e tonu ke ke fakafoki, he 'osi, hili 'a e 'atita ko ē mei Nu'usilá. Na'e tonu ke ke fakafoki, 'oku te'eki ai ke ke fakafoki. Ko e hā ia? 'Oua te tau ōmai 'o fakamatala 'a e me'a kae hili angé, 'oku tau sio hifo ki loto kia tautolu. Lōloa 'a e malanga ko ena.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ko u faka'apa'apa ...

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā 'oku toe ho'o miniti 'e 2 ho'o taimi.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko u faka'apa'apa pē ki he 'Eiki Fakafofonga, pea 'oku ou 'ilo pē 'oku lolotonga 'i ai 'ene hopo 'oku lolotonga 'i ai. Ko 'ene tukuaki'i ko ē au ko ē he fo'i me'a ko ení, 'oku totonu ia ke ma toki ō 'o talanoa ki ai, he 'oku lolotonga mo'ua mai 'a e 'Eiki Nōpele pea mo e pea mo, ko ia na'e Sea Mālōlō ki he motu'a ko e loto ko ē na'e 'ikai ke ne hanga 'o ngāue'aki, 'e faifai pea te tau fuolua he toe talanoa ki ai ka u foki mai pē au ki hē.

Ko u kole atu pē au Sea, ko u kole atu pē au Sea, ke ke kole ki ho'o 'Atita Senialé, ke ne ha'u 'o fakahoko mai ki he Feitu'u na pē ko hai na'a ne fai 'a e ngāue ko eni. Ko e taimi 'oku 'alu ai 'a e *news* ia kitu'á 'oku 'ikai ke to e lava ha taha ia 'o puke mai, puke mai 'a e ngāue ko ia. Ko ia pē Sea. Ko e me'a ia 'oku ou kole atu, pea 'oku ou fakamālō atu 'i ho'o tuku mai 'a e ngāue ko ia ki he, na'a 'oku 'osi angé ko ha taha pē ia 'ia tautolu heni na'a ne fai e me'a ko ia. Pea kapau 'oku loto lahi mo e tokotaha ko iá pea tu'u hake 'o me'a mai, ka tau fai pē mo tau 'osi. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō 'Eiki Minisitā. Faka'apa'apa atu pē ki he me'a 'oku ke tokanga ki ai. Te u tuku mai e, te u tuku ki he Kalake ke fai ha ngāue ki ai, pea mo e 'Ofisi ko eni e 'Atita Seniale. Fakafofonga Vava'u 15.

Tokanga ki he tu'unga fakamo'uilelei kakai he 'ikai fa'o koloa 'aisi he koniteina 'aisi

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'e Sea. Kātaki Sea, ko e ki'i me'a kehe 'aupito pē eni ia. Mahalo 'e 'ikai ke to e fai ai ha vālau ia. Ko e kole pē eni ia 'Eiki Sea. 'I he uike kuo 'osí, na'a ku 'i Vava'u. Ko e ngaahi palopalema 'oku hoko 'i Vava'u Sea, hangē ko ē na'e fa'a lāunga 'e he Fakafofonga Fika 16. Na'a nau, ko e ngaahi fakamatala ko ē na'e 'omai kiate au 'Eiki Sea, na'e 'i ai 'a e *policy* na'e fai pea ko e kole hangatonu pē eni ia ki he Tokoni Palēmia. Na'e 'i ai 'a e *policy* na'e fai kimu'a, na'a mau tu'utu'uni ke 'oua na'a to e 'ave ha uta *domestic* ki ha vaka *international*. Koe'uhi na'e taimi ia ko iá, na'e 'i ai 'a e vaka ia 'e 2. Ko e taha ko e Loto Ha'angana, pea taha ko e 'Otuanga'ofa 'Eiki Sea. Na'e fiema'u ia ke mo'ui 'a e ngāue fakalotofonua koe'uhi ko e kakai.

'I he lolotonga ni 'Eiki Sea, 'oku taha pē 'a e kautaha vaka. Pea ko e lāunga ko ē 'a e kakaí, 'uluaki, ko e me'a fakamo'ui mo'ui lelei. Ko e taimi ko ē 'oku uta ai 'a e uta 'aisi mei heni ki Vava'u, 'oku uta pē ia 'i he 'ū koniteina *dry container*. Pea hangatonu pē ia 'o 'alu ki he ngaahi falekoloa. Ko e ngaahi koniteina 'aisi ko ē 'a e 'Otuanga'ofa na'e 'omai'aki ko e 10, ka 'oku pehē ko e taimi ni mahalo ko e 8 pē 'oku kei ngāue. Ko e valu ko iá, ko e taimi ko ē 'oku tau mai ai ki Nuku'alofá, uta hangatonu pē ia 'e he kau pisinisi Siainá ki honau ngaahi falekoloa. Pea ko e toenga kotoa ko ē 'o e ngaahi pisinisi kehe, ko 'enua pine pē 'i he ngaahi koniteina *dry container*. Me'a leva 'oku hoko heni 'Eiki Sea, mālō 'a e kei mo'ui 'a e kakai 'o Vava'u. Ko e me'a ko ē 'oku māhino 'i he moá, ko e taimi ko ē 'oku moho aí...

<008>

Taimi: 1540-1545

Sāmiu Vaipulu: ... ko 'ene homo ko ē kakano ko e hui 'osi maluu ia 'ikai ke to e lanu, lanu toto ka 'oku lanu 'uli'uli ia. 'A ia 'oku 'uhinga ai 'oku 'i ai e *food poison*. Mālō 'a e kei mo'ui 'a e kakai 'Eiki Sea.

Ta'efakapotopoto hiki totongi feleti me'alele he vaka tahi

Pea ko e ua, ko e taimi ko ē 'Eiki Sea ko e feleti 'o e me'alele, 'alu mei heni ki Vava'u pea kapau ko 'ete me'alele 'e to e foki mai. Na'e 400 atu 400 mai. Ta'u pē eni 'e taha pē ua, me'alele tatau pē 'oku vakai atu ia 'oku 2000 mei heni ki Vava'u 'e 2000 mai mei Vava'u ki heni. Me'alele tatau

pē na'e 400. Ko e me'a 'oku māhino heni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'ilo 'e he taha pē 'e talamai ko e hā e founa ne fika'i 'aki 'a e feleti ko eni 'i he vaka, 'a e lahi 'o 'ene lolo 'oku ne fakamoleki he houa mo e lahi 'o e *cubic mitre* 'o e *cargo hold* ke lava 'o ma'u mei ai 'a e fa'ahinga feleti ta'ehā hono 'uhinga Sea hano fakalea ko ē 'oku totonu. 'Oku fu'u ta'efakangatangata mo ta'efakapotopoto. Pea 'oku 'ikai ke to e lava 'a e mātu'a ia mei Vava'u ke uta fakafoki mai 'a e ngaahi uta tautautēfito ki he fua 'o 'enau ngoue ke hoko atu mei heni ki tu'apule'anga.

Kole ke fakangaloku tu'utu'uni ke kau vaka muli uta koloa ki tokelau

Ko e kole 'Eiki Sea pehē pē ki he Tokoni Palēmia, ki'i fakangaloku ange mu'a 'a e *policy* ko eni ki hono ta'ofi ke to e kau ha vaka muli 'i hono uta ha uta ki Vava'u mo Tokelau kae lava ke ma'ama'a ange 'a e uta he koe'uhī 'oku taha pē kautaha he taimi ni ko hono solova'anga 'Eiki Sea ko e 'i ai ha fe'auhi. Pea 'oku fu'u fiema'u 'aupito ia. 'I he tafa'aki ko ē ki he me'a 'aisi, ne u 'osi talanoa mo e tokotaha 'Eiki Sea te nau lava 'o 'omai e koniteina 'aisi fute 'e 20 ke tākaki ki ai 'a e ngaahi uta koloa 'aisi ki Vava'u 'o lava fetuku atu ai 'i ha feleti 'oku ma'ama'a ange 'Eiki Sea. 'E to e lava ke nau feleti mo ha uta hangē ko e me'alele, ko e taimi ni ko e fale ta'o mā 'e taha 'oku 'i ai 'enau me'alele ta'o mā. Kuo māhina eni 'e 4 'i Tongatapu ni te'eki ai ke a'u ange ia ki Vava'u ko e 'uhinga pē ko e toutou 'alu ange ma'u pē ki uafu e me'alele 'oku 'ikai ke 'i ai ha *space* ia 'i he vaka. Pea 'oku 'ikai ke lava ia 'o fakaheka he ngaahi vaka ko ē mei muli koe'uhī ko e tu'utu'uni ko eni.

Ko e ua ki ai 'Eiki Sea, ko e taimi ko ē 'oku feleti ai 'a e koniteina fute 'e 20, ki Vava'u 'i he vaka muli, fa'a 'avalisi pē ia he 1000 pē ki lalo ai. Ko e ki'i koniteina lekeleka ko ē 'a e 'Otu Anga'ofa 'oku 500 ia. 'Oku 'ikai ke ne ma'u 'e ia ha vaevaeua 'e taha 'o e uta ko ē 'oku lava 'o fakaheka 'i he koniteina fute 20.

'Oku 'i ai e tui 'Eiki Sea, kapau 'e fakangofua eni *both ways* fakalōua mei Vava'u ki heni pea mo e Tongatapu ki Vava'u 'e tokoni eni 'Eiki Sea ki he to e lahi ange ngoue 'e uta ki muli ke tokoni ki he tu'unga faka'ikonōmika 'o e fonua. Na'e 'osi malava pē ke to'o 'a e founa ngāue ko eni 'i he taimi ko ē na'e pulia ai e tāpili ko ē 'o e 'Otu Anga'ofa. Pea na'e ki'i faka'atā he ki'i taimi ko ia ki'i faingofua ange. 'I he taimi ni 'oku to e foki pē 'o fa'ifa'iteliha 'a e tokotaha kae ongoongosia 'a e toenga. Ko u tui 'Eiki Sea ko e ngaahi 'uhinga kehekehe 'e 'oatu pea 'omai ...

<009>

Taimi: 1545–1550

Sāmiu Vaipulu: ... Kae te'eki ai ke lava ke tau tokoni ki he toenga e kakai ko ē 'o e fonua 'Eiki Sea. Ko ia 'oku 'oatu ai e kole ko eni ki he Pule'angá, mo e Tokoni Palēmia. Ki'i to'o fakataimi ka tau sio ki hono lelei mei heni ke a'u ki he Kilisimasí. Pea kapau 'e sai, pea tau hokohoko atu ai pē. Pea kapau he'ikai ke lava ke ne hanga 'o ue'i 'a e feleti ko ē vaká ke tokoni ki he kakaí 'Eiki Sea, māhino leva 'oku 'ikai ke sai. Ko ia 'oku 'atu ai 'a e kole ko eni. Ko e me'a pē ia 'Eiki Sea ko u ma'u 'i he taimi ni hili 'a e ki'i vakai atu ko ē ki Vava'u 'i he uike kuo'osi. Mālō 'aupito.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, kae fakahoko atu e.

Veivosa Taka: ‘Ai ke u ki’i ‘oatu fakataha ai pē eni Sea kae toki tali fakataha mai he.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō.

Kole ke tokoni’i Pule’anga ‘ave fiema’u lolo fakavavevave ki Ha’apai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea, mālō mu’a e ma’u ‘a e faingamālie na’e kole atu ke fakahoha’a atu pea ko u faingamālie ke ‘oatu ai leva. Sea ko ‘eku lave pē ‘aku ia fekau’aki pea mo Ha’apai. Ko e tu’unga ko eni ‘i Ha’apai honge lolo, uike eni ‘e 2. Ko e kamata mei he uike kuo’osi ‘ikai ke ‘i ai ha vaka ia ‘i Ha’apai. Pea to e lele atu eni e uike ni ‘oku me’a tatau. Na’e lele ‘a e motu’a ni ‘o faka’eke’eke pea pehē, ko e fokotu’utu’u pē eni ia ‘a e pule ngāue ko e fefine. Pea ko e ‘uhinga ia ko u kole ai ki he Pule’angá ‘Eiki Sea ke nau *subsidize* mu’a ha vaka fakavavevave ke ‘ave loló pea mo e uta ‘a Ha’apai kae pehē ki he ngaahi faingata’a ko eni ‘oku tangi ai e kakaí fekau’aki pea mo e ngaahi tu’unga ko ení. ‘Eiki Sea ko e fakavavevave lahi mo’oni e fokotu’utu’u ‘a e ta’ahine ko ení he na’e ‘osi fai pē ‘enau fakataha pea na’e ‘osi fakahoko pē ki ai ‘a e palopalema ‘e hokó ka na’e ‘ikai pē ke ne hanga ‘e ia ‘o tokanga’i. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e kolé mo e tangi fekau’aki pea mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Vahefonua Ha’apai.

Ko hono hoko ‘Eiki Sea, ‘oku fiema’u ke fakavavevave angé ‘a ‘emau kōmiti he ‘oku loka ‘e he kautaha ko ení ia, ‘ikai to e ‘omai ha fakamatala ia kia kimautolu. Ka ko ‘eku kole atu angé ki he Pule’angá ke nau kātaki ‘o feinga atu angé ki he *FISA* he na’e ‘i ai e ‘ū me’a na’a mau feinga ke ‘omai fekau’aki pea mo e fakamole mo e totongi mo e me’a ko ia, ‘oku ‘ikai pē ke ‘omai ko e meimeí ‘alu eni e māhina ‘e 1. Pea ko u tui ‘oku ‘uhinga lelei pē ke u ‘atu neongo ‘oku te’eki ai ke līpooti mai e kōmiti ia Sea ka ‘oku ‘oatu ai leva ‘i he hoha’a ko eni ‘oku fakahoko mai ‘i he Fakafofonga 15. ‘A ia ko e kole ia fekau’aki pea mo e tu’unga ko ení.

Ko e ngāue ko ení, ko e fefine eni Sea na’e fai atu e līpooti he ta’u kuo’osi ‘o fekau’aki pea mo e mate ‘i Lulunga. Ko e fefine eni na’e tu’u mai ‘o fakafēpaki ki he līpooti atu ko ení. Pea ko e fefine tatau pē eni ‘oku ne fakahoko ‘a e fatongia. ‘A ia ‘oku ‘i ai e, ‘a e tui ia ‘a e motu’a ni, kuo fakapōlitikale ‘a e ngāue ia ‘a e kautaha ko ení.

Pea ko u tui, ‘oku ou kole atu ki he Pule’angá ke fai mu’a ha ngāue fakavavevave he ‘oku ‘alu pē taimí mo e mamahi ‘a e kakaí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko e holo ‘a e mamahí. Pea ko u tui ko ‘ene, ko e kole ia ‘oku ‘oatu ki he, he ko e fatongia eni ‘oku tonu ke to’o vave me’á. Na’a ku fetu’utaki ki ai pea nau talamai na’e ‘ikai ke ‘ange ha lolo ia. Ko e ‘eke ko ē ki he kau ma’u lolo ko ē ‘i Ha’apai, na’a nau fetu’utaki ki he ngāue ko ení, talamai kuo fonu e vaká ia he ko e ‘alu ia ki Niua. Pea ko u tui ko e ngaahi fētali’aki ia ‘oku fai ai e hoha’á ki he ngaahi ngāue ko ení pea ko u poupuu atu ki he me’a ko eni ‘oku lave ki ai ‘a Vava’u 15 he ‘oku mamahi lahi ai pea mo e fa’ahinga Ha’apai. Ko u tui kapau ‘e to e tōloi he ta’u ni, ‘e tu’u e me’a kātoa. Pea ko u tui ko e fakatangi ia ko u ‘oatu ‘i he efiāfi ni ‘Eiki Sea. Fakamālō atu he ma’u e faingamālie.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ka u tokoni atu. Ko e, tapu mo e Feitu'u na.

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e ngaahi palopalema he uta koloa ki Tokelau

Eiki Tokoni Palēmia: Pea mo e toenga e Mēmipa e Falé. Ko e ngaahi lipooti ko eni ko u kole pē au ke fakamā'opo'opo ke 'ave ki he feitu'u ko ē 'oku totonu ke 'ave ki ai. Koe'uhiā ke lava 'o fakahoko e ngāue. Kapau te tau fēme'a'aki pē heni 'e ngata pē ia 'i heni. 'A ia ko u pehē ko e *Public Enterprise* 'a ia 'oku 'i ai e *FISA* pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he fē'aveaki e ngaahi utá mo e ngaahi koniteina mo e holoki hifo e ngaahi *fee* mo hono fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a e fatongia ko eni 'oku nofo kanokato ia 'i he *Public Enterprise*. Kae tuku ke fai ha sio ki ai 'a e Pule'angá mo 'omai hano tali 'oku fakapotopoto. 'I he motu'a ni ...

<001>

Taimi: 1550-1555

Eiki Tokoni Palēmia: ... Ko e fatongia e motu'a ni 'i he *Marine and Port Infrastructure as Mini*, ko e Minisitā ki he *Infrastructure* ko hono, ko e *regulator* ko hono fakapapau'i pē 'oku malu 'a e fēfonoga'aki pea taau 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e lao mo e 'ū ngaahi *compliances* ki Tonga ni pea pehē foki ki muli. Ko e taha e kongá 'o e palopalema ko ē na'e 'ohake 'e he Fakafofonga 15 ko u tui mahalo 'oku lave hangatonu ki ai 'a e fakafuofua koloa koe'uhí ko e ngaahi totongi 'ene 'alu ki 'olunga mo 'ene 'alu hifo ki lalo na'a tokoni mai e 'Eiki Minisitā *Trade* ka 'e, 'e fai 'a e ngāue ki ai 'o toki lipooti mai mālō.

Sāmiu Vaipulu: 'Eiki Sea kātaki ko e 'uhinga 'eku kole 'a'aku ia Tokoni Palēmia ko e tu'utu'uni ia ko eni ko e tu'utu'uni pē ia 'a e Mālini, *Marine and Ports* ke ta'ofi 'oua to e 'ave ha uta 'i ha vaka muli ki Vava'u. 'A ia ko e kole ia kapau pē 'e fakangofua ...

Eiki Tokoni Palēmia: 'Io kātaki 'oku māhino ia.

Sāmiu Vaipulu: 'Oku faingofua.

Eiki Tokoni Palēmia: Ko e tu'utu'uni pē eni ia na'e fononga mai ai e potungāue mei he ngaahi 'aho pē ko ē ki mu'a atu. Ko e tui 'a e motu'a ni mahalo ko e 'uhinga pē ke fakapapau'i 'oku 'ave pisinisi ki he ngaahi kautaha *local* ke nau mo'ui. He kapau te tau hanga hake 'o to e fakahekeheka e ngaahi utá he ngaahi vaka muli ko 'ene tu'u ia 'a e ngaahi vaka *local*. Ka 'oku 'i ai pē ngaahi 'a e ngaahi 'uhinga 'e ni'ihi 'e fakapotopoto pē ke fakahoko 'a e fiema'u ko ē 'oku fakahoko mai 'e Vava'u 15. Tau pehē pē hangē ko e ngaahi koniteina lalahi. 'Oku 'ikai foki ke hao ha koniteina fute 20, 40 ia he 'Otuanga'ofa. 'A ia ko e ngaahi kole pehē 'oku lava pē ia 'o *facilitate* 'e he potungāue. 'A ia ko 'ene ha'u ko ē ha ngaahi koniteina lalahi pehē 'e fu'u fakavalevale 'aupito ia ke vēteki ke hao he 'Otuanga'ofa. 'A ia ko hono kole pē 'a e ngofua ke nau fononga ai pē he ngaahi vaka muli ki Neiafu ke 'oua to e vēteki heni 'o fakaheka he ngaahi vaka *local*.

'A ia ko e ngaahi ko e ngaahi *issue* pehē ia 'oku lava pē ia 'o *facilitate* ka 'oku hangē ko 'eku lave 'anenai ko e fatongia foki ia 'a e motu'a ni ko e *regulator* ko hono fakapapau'i 'oku mo'ui kātōa e ngaahi pisinisi ko ena 'i tahi pea nau vahevahe tatau e ngaahi pisinisi ke nau lava 'o *deliver* e

ngaahi sēvesi pea mo e ngaahi pea mo e *safety* mo e ngaahi me'a ko ia. Ka 'oku, kae tuku ke fai ha sio ki ai koe'uhia 'oku to e mahu'inga ange 'a e *issue* ko eni ko ē 'oku 'ohake ko eni koe'uhí ko e *safety* ko eni ko ē 'i he me'akai 'i he me'atokoni ke, kapau 'oku 'i ai hano anga 'o'ona 'o e moa 'i he tu'unga ko ē lolotonga ni 'oku totonu leva ke fai ha tu'utu'uni ia 'o fakatatau mo e fokotu'u ko ena 'a Vava'u 15 ke tuku ke faka'atā ke fakaheka kotoa ā he ngaahi vaka muli ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke taau pē 'a e fēfononga'aki ka 'i he taimi tatau 'oku to e taau mo e me'atokoni ki he mo'ui lelei 'a e kakai. Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga e Hou'eiki. Ko e ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga fika 15 'o vahefonua 'o Ha'apai. Ko e me'a ko ē fekau'aki mo e *Public Enterprise* 'oku te'eki ke u ma'u au ha fakamatala 'o hangē ko ena 'oku ke hanga 'ohake 'i he 'aho ni. Ka u kole atu kia koe ke toki 'omai mu'a kiate au 'a e fakamatala 'a e me'a ko ia ko e motu'a ni 'oku ou 'i he *Public Enterprise* 'i he taimi ni. Ko u tui pē na'a 'oku mou 'ave 'e moutolu ki ha tokotaha kehe ka ko au 'oku 'i ai 'i he'etau hokohoko atu he 'aho ni 'o fai atu ki he kaha'u mālō.

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'Eiki Sea. 'Oku taha pē kole Tokoni Palēmia mo e foki ko ē mei Vava'u koe'uhí 'e tokoni ia ki hono uta atu ko ē 'a e uta 'a e kakai ki muli hangē ko 'Amelika, Nu'usila mo 'Aositelēlia ke 'omai pē 'i he 'ū koniteina *Reefer* ki Tonga ni pea 'alu ai pē. 'A ia 'oku 'i ai e tui mo e 'amanaki 'e lahi ange 'a e fētongi pa'anga 'i he taimi ko ē 'e uta hangatonu ai. Mālō 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau: Sea tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki. Sea 'oku 'ikai ke u fa'a manako foki ke u fa'a fai ha fakatangitangi mei Ha'apai Sea ki he fa'ahinga me'a 'oku māhino ki he motu'a ni 'oku 'ikai ke 'i ai hano silini 'Eiki Sea. Mahu'inga 'aupito ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'a e ma'u'anga pa'anga e fonua pea ko e nofo ko ē 'a e Fo'i 'One'one 'oku fu'u māhino 'aupito kiate kinautolu 'a e me'a ko e pa'anga mo e patiseti mo e fakapotopoto.

<002>

Taimi: 1555-1600

Mo'ale Finau: ... Ko e toki fo'i fokotu'u eni 'i he efiāfi ni 'Eiki Sea, 'oku ou pehē 'oku mahu'inga ke u tu'u ki 'olunga 'o pou pou ki ai 'a e fika 13 Sea.

Pou pou ke tokoni Pule'anga 'ave fakavavevave lolo ki Ha'apai

'Eiki Sea, ko e lolo ko e mo'ui ia. Ko e ako 'oku 'aonga ki ai koe'uhí 'oku lele 'a e ngaahi 'ū me'a he ako. Ko e falekoloa Sea, ko e ngaahi koloa kotoa 'oku fiema'u ia ke fakatolonga. Kātoa, kātoa 'o e ngaahi me'a fekau'aki pea mo e mo'ui Sea, 'oku 'i ai hono kaunga ki ai 'a e lolo. Pea 'oku taau 'Eiki Sea, ke mahu'inga 'a e me'a ko eni ki ha Pule'anga 'Eiki Sea. Ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i vaka lolo 'oku ou 'ilo 'oku 'i Tonga ni. Ko e hā nai hano maumau 'Eiki Sea ke hanga he 'e Pule'anga 'o fakahaa'i ko e fiema'u ko eni 'oku vivili 'a e lolo. 'Eiki

Sea tā mai e ni'ihī hoku kāinga mei Ha'apai 'Eiki Sea pē 'e lava 'utu ange ha ngaahi hina ko e lolo 'uhinga ko e fiema'u e fāmili.

Hou'eiki ko u kole fakamolemole 'e Hou'eiki Pule'anga. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'i he fonua ko eni te u nofo pea u fakakaukau 'oku 'ikai ke, 'oku totonu ke 'oua 'e fai ha tangi ki ai he 'oku tokolahi 'a e fonua pea 'oku fiema'u ke tau vahevahe ke taau. Ko 'ene fo'i fokotu'u ko eni he efiāfi ni 'Eiki Sea 'oku ou ongo'i 'e au ia 'e lava pē ia ke lau 'oku 'i ai e ta'etokanga 'Eiki Sea. Koe'uhi he ko e lolo 'oku *priority* ia ki he mo'ui. Ko ia ko u fokotu'u atu 'e Hou'eiki Pule'anga. Tau fai mu'a ha fakafiemālie, 'utu 'a e ki'i vaka lolo ko eni pē ko ha vaka. 'Ave ki Ha'apai ke fakatau mei ai e ki'i pausa 'e 4 pē 5 'oku 'i Ha'apai, ko hono 'uhinga ke lava 'o lato 'enau fiema'u he ko e *need* ia. Kapau na ko e *want* eni ia he 'ikai ke u tu'u au 'Eiki Sea 'o fakahoha'a he Fale ko eni.

Ko ia 'Eiki Sea ko u kole fakamolemole pē ki he Pule'anga kapau 'oku 'i ai ha pa'anga 'i he *Emergency Fund*. Ko e *emergency* eni fiema'u e lolo. 'Oku 'ikai ke *emergency* 'a e palau ia. 'Oku 'ikai ke to e *emergency* ha to e me'a kehe ia. Ko e lolo *emergency* ia, ko ia 'oku ou fokotu'u atu kapau 'oku i ai ha ki'i 1 kilu 'oku teka holo? 'Ave fiema'u 'a Ha'apai. 'Alu e vaka lolo 'oatu 'enau lolo pea toki fai pē 'a e fokotu'utu'u ia 'e he 'Otuanga'ofa mo e hā fua kae kehe ke fakapapau'i he Pule'anga 'oku 'i ai pē 'a e me'a ia, kuo pau ke tau a'u tautolu ki ai. 'Oku 'i ai 'a e me'a ia 'e talamai pē mou fiemālie pē he 'oku 'ikai ha'atau koloa pehē. Ko e 'uhinga ia Sea, 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'i he efiāfi ni, pea fakamālō atu he ma'u faingamālie.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, fakatapu foki heni ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Nōpele pea mo e fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Poupou ke fakangalokuloku tu'utu'uni ki he 'ave koloa uta ki Tokelau he vaka muli

'Eiki Sea, mālō mu'a ho laumālie lelei ki he ho'atā ni. Pea ko u faka'amu pē Sea, ke u poupou atu ki he Fakafofonga Vava'u 15 'i he kaveinga ko eni 'oku ne 'ohake, pea ko u tui ko e tu'o lahi eni hono 'ohake 'a e kaveinga ko eni. Pea 'oku ou faka'amu pē Sea, 'e lava ke fai ha ngāue ki heni. Ka ko u poupou heni Sea 'o kole ange ki he Pule'anga fakataha pea mo e Fakafofonga 15 ke fai mu'a ha ngāue ki he *policy* ko eni pē ko e to'o 'a e ki'i *policy* ko eni he fo'i vaha'a taimi ko eni koe'uhi ko e ngāue ko eni ko ē 'oku lolotonga fakahoko 'e he Kōmiti Fili ko eni ko ē ki he ngaahi fēfolau'aki fakalotofonua. Ka u ki'i līpooti nounou atu pē Sea 'i he tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e kōmiti ko eni.

Sea, ko e ngaahi, ko e meimei lava eni 'a e mähina kakato 'e 1 'a 'emau tali, 'oange 'a e ngaahi fehu'i ki he *FISA* ke nau tali mai 'a e ngaahi fehu'i ko ia pea 'oku 'ikai pē ke fai mai ha tali ia. Ko 'enau tali pē 'oku 'omai kia mautolu ki he kōmiti, ke 'oleva mu'a ke faitu'utu'uni mai e poate 'a e Poate ko eni ko ē *FISA* pea ko e 'uhinga ia 'oku mau kei tali ai. 'I he taimi tatau, na'e fai ai e kole ki he Potungāue Pa'anga pē 'e lava ke vahevahe mai pē ko e 'omai 'a e *contract* ko eni

fekau'aki ko ē pea mo e vakapuna. 'Omai e *contract* ia Sea, tā ko e *contract* ia mei he 2014 nai kuo 'osi fuoloa 'ene *expire* ia. Pea toki ma'u mai 'a e *contract* fo'ou ia the *latest one* 'i he uike kuo 'osi nai pē ko e uike atu. 'A ia ko e ngaahi 'uhinga eni 'oku tau tōloi ai 'a e ngāue ko eni 'a e Kōmiti Fili. Ko e 'ikai ko ē ke lava ke mau fengāue'aki lelei pea mo e ngaahi Potungāue ke nau 'omai e ngaahi *information* 'oku fiema'u. Feinga foki ke mau ngāue pea mo e 'Eiki Minisitā ko eni ko ē 'i he *Trade* pea mo e *Competent authority*. Tatau pē mo nautolu nau kole atu nautolu 'a e ngaahi *information* pea mei he *FISA* 'oku 'ikai pē ke homo mai ha fakamatala pa'anga ia pē ko ha fa'ahinga me'a ke lava ke mau solova 'a e ngaahi *issues* ko eni ko ē na'e 'uhinga ai hono....

<004>

Taimi: 1600-1605

'Akosita Lavulavu: ... fokotu'u 'a e Kōmiti Fili ko eni. Ka ko u faka'amu pē pea mo e kole heni ki he Pule'angá ke tau fengāue'aki mu'a ke lava ke 'omai mu'a e *information* ko eni kae lava ke tau ngāue fakataha ke solova 'a e palopalema ko eni. Ka ko e 'i he lolotonga ní he te'eki ai ko ē ke lava 'o solova 'a e ngaahi palopalema ko eni fekau'aki pea mo e vakapuná pea mo e fēfolau'aki fakalotofonua vakatahi pea mo e 'ave ko ē 'a e ngaahi koloa 'a e kakai fakalotofonua. 'Oku ou pou pou atu ki he Fakafofonga Vava'u 15, pea mo e kole ke ki'i *waive* mu'a pē ko e hā ha fa'ahinga fakalea ki heni ke ki'i to'o mu'a 'a e *policy* ko eni kae lava 'o uta 'a e ngaahi koloa 'a e kakai ki he ngaahi 'otu motu. 'Oku a'u pē ki Vava'u Sea, meimei māhina kotoa pē 'oku mau hongē penisini mautolu ia 'i Vava'u, pea 'oku faka'ofa 'aupito kae tautautēfīto ki he ki'i fo'i vaha'a taimi ko eni na'e lele ai 'a e polokalama mamata tofua'a. Na'e a'u ia ki ha tu'unga 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha penisini ia ke 'utu 'aki 'a e ngaahi vaka, kā ko e anga pē eni 'a e kole pea mo e faka'amu mei he, ki he Pule'angá ke tau fengāue'aki mu'a 'o kole ange mu'a ki he potungāue ki he Poate pē ko e *FISA* ke 'omai mu'a e ngaahi *information* ko eni kae lava ke hoko atu 'emau ngāue pea lava ke mau līpooti foki mai ki he Falé ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngāue ko eni ko ē ki he ngaahi *issue* ko ē na'e 'ohake fekau'aki pea mo e fēfolau'aki fakalotofonua. Mālō e ma'u faingamālie Sea.

Kole ke mahino ki he vaka Pule'anga fiema'u 'a e kakai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea tapu, fie tokoni atu pē ki he me'a ko eni 'oku fokotu'u, pea 'oku ou faka'amu pē 'oku fanongo mai 'a e *FISA* ki he fēme'a'aki ko eni. Ko e fokotu'u ko eni 'oku fokotu'u mai 'e Ha'apai, 'e Vava'u, ko e fakaava pē matapā ko ē ko e mate ia e *FISA* neongo 'ene toko taha. Ko e 'uhinga 'eku fakamatala Sea ke fanongo mai 'a e kau ngāue ke tuku e fie 'eiki mo e 'ai'ai noa'ia. Ko e vaka ē 'e tolu 'oku 'i he potungāue ko e hā 'oku 'ikai ke lava 'o lele tu'o ua ai 'a e 'ū vaka kotoa, ka mou lava mo'ui pea si'i lava mo e fiema'u 'a e kakai. Kapau 'e fai 'a e tu'utu'uni ko eni ko u talaatu ta'e'onga pē 'a e vaka 'e tolu ko eni 'apongipongi kā 'oku 10 miliona 'enau mo'ua.

Ko ia ai 'oku ou faka'amu pē ke fanongo mai 'a e kau ngāue, pea ko e 'uhinga lahi foki eni 'oku feinga ki ai 'a e Palēmia ke mau ke 'ofa mai ke liliu 'etau founga, 'a ia ko e tafa'aki ko ē 'o e ta'ota'ofi ko ē 'o e totongi, 'oku 'i he motu'a ni ia. Te u lava pē au 'i he 'aho ni ke u talaatu ke holoki 'o pa'anga 'e nimangeau 'a e ... kā 'oku tau faka'amú foki ke 'oua te tau a'u ki he tu'unga ko ia, ke feinga 'a e vaka 'a e Pule'angá ke ne māhino'i 'a e fiema'u 'a e kakai. Ko e vaka Niuvākai ko e vaka 'Otumotu Anga'ofa mo e vaka Tongiaki ko e vaka ia 'e tolu ...

‘Eiki Sea: Fakatokanga’i ‘etau taimi ‘Eiki Minisitā, kātaki pē toki ‘oatu ho faingamālie ‘apongipongi, ‘Eiki Minisitā Polisi me’a mai miniti ‘e taha pē.

Faka’ikai’i ‘oku ‘i ai tukuhau fo’ou tānaki he folau vakapuna

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea, ko e ki’i me’a mahu’inga pē eni ia ko u loto pē ke ‘oatu ke fakama’ala’ala ki he kakai ‘o e fonua, ko hono ‘uhinga he ‘oku ‘omai ‘a e fehu’i ki he motu’a ni fekau’aki mo ia kau aipē kau Mēmipa ko eni e Fale Alea, ‘o pehē tokua ‘oku ‘ave takai Sea ‘oku ‘i ai ‘a e tukuhau fo’ou ‘i mala’e vakapuna, pa’anga ‘e nimanoa ki he kato. Ko e fie fakahoko atu pē ki he kakai ‘o e fonua ‘oku ‘ikai ke mo’oni ia, ‘osi fai ‘a e talanoa ki he *CEO* ‘o e potungāue, Kelemete Vahe, pea mo e kaungāue ko e tukuhau Sea ‘oku fou mai ki he Fale Alea ‘o Tonga, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia.

Fakatonutonu ‘oku fakalao pe pea ‘ikai mole koloa Pule’anga

Sea ko e ki’i fie tokoni fakamuimui atu pē ko e me’a ko ē na’e tokanga ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga. Sea, mou ‘ilo’i ‘a e taimi ‘oku ‘ai ai ke tau hanga ai ‘o ‘ufi’ufi ha me’a to e *confuse* ‘a e kakai ‘o lahiange. Ma’a pē ‘oku sai pē ia, ko e Minisitā Pa’anga Mālōlō na’e ‘uhinga ki ai ko e Fakafofonga ko eni ‘o ‘Eua 11, ka ‘oku ou fiema’u ke fakamāhino ki he kakai ‘o e fonua, na’e ‘ikai ke kaiha’asi ‘e he Fakafofonga ha me’alele ‘e ua pē ko ha ‘aisi, ko e ‘ave mei he Potungāue ‘e taha ki he Potungāue ‘e taha, ‘oku sai pē ia ‘oku ‘i loto pē ‘i he Pule’angá, ko e Fakafofonga ‘oku me’a mai ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘alu ia mo ha koloa. Kae fakatonutonu ‘a e fakamatala ‘oku ‘omai, ko ia pē Sea. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki kole atu ke tōloi e Fale ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

Mou me’a hake ke tau kelesi. Ko e kelesi hotau ‘Eiki, mo e ‘ofa ‘a e ‘Otua ko e Tamai, feohi ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ke ‘iate kitautolu kotoa ‘i he houa ni fai pē ‘o Ta’engata, ‘Emeni.

<005>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga